

# A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére

Sík Domonkos

sikdom@gmail.com

**ÖSSZEFOGLALÓ:** Tanulmányom célja a rendszerváltás folyamatának a HABERMASI társadalomelmélet alapján történő újraértelmezése. HABERMAS kritikai elmélete alapján azt mondhatjuk, hogy a társadalmi jelenségek fundamentális elemzési szintje a cselekvéskoordinációs folyamatok kritikai átvilágítása. Ebből a perspektívából közelítek a rendszerváltás társadalmi változásaihoz. Az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságait elsősorban HANKISS Elemér „negatív modernizációra”, „második társadalomra” és „hibrid társadalomra” vonatkozó kutatásai alapján rekonstruálom. Az államszocializmus különböző szakaszaiban – igaz, különböző formában és mértékben – a nyilvános cselekvéskoordinációs helyzeteket nagymértékben torzították a dogmatikus jelentéseként megjelenő, központilag meghatározott hivatalos ideológia elemei, és ez az önálló rendszerek kialakulását is ellehetetlenítette. A rendszerváltás után ez a hatás megszűnt, így felmerül a kérdés, hogy lezajlott-e szerkezetváltás a cselekvéskoordinációs folyamatok szintjén? A tanulmányban négy társadalomfejlődési forgatókönyvet mutatok be, majd különböző – eltérő tárgyban lefolytatott, de a cselekvéskoordináció problematikájához kapcsolódó – empirikus kutatások eredményeit újraértelmezve megvizsgálom, hogy a különböző fejlődési tendenciák milyen cselekvéshelyzetekben váltak dominánssá.

**KULCSSZAVAK:** rendszerváltás, cselekvéskoordináció, HABERMAS

## Bevezetés

A rendszerváltás következményeinek feltárása napjaink hazai társadalomtudományos gondolkodásának kiemelt feladata. A vonatkozó kutatások centrális kérdése, hogy miként élnek tovább és alakulnak át az államszocializmus évei alatt létrejött, a centralizált hatalmi viszonyok által torzított értékek, cselekvési gyakorlatok és az ezekkel összefüggő intézmények. Az átalakuló és továbbélő értékek és cselekvési gyakorlatok feltérképezését ugyanakkor mind a mai napig nem követte átfogó kritikai elmélet keretében történő értelmezés.<sup>1</sup> A változásokkal párhuzamosan továbbélő patológikus beidegződések szisztematikus felderítése, a különböző vonatkozó kutatások eredményeinek közös elméleti keretben való feldolgozása elmaradt. Az alábbi tanulmányban ennek a hiánynak a pótlására,

<sup>1</sup> A rendszerváltás kritikai szociológiai diskurzusa elsősorban strukturalista elméleti keretben zajlott, a töketípusokra és az általuk kijelölt struktúrák szerinti csoportokra fókuszált (a diskurzus áttekintéséhez lásd: VEDRES 1998). Ennek megfelelően keretei közt nem irányult kellő figyelem az értékek és cselekvési gyakorlatok elemzési szintjére.

vagyis a rendszerváltás cselekvéseméleti kiindulópontú, átfogó kritikai elmélet alapján történő értelmezésére teszek kísérletet.

Átfogó teoretikus keretként HABERMAS kommunikatív cselekvéseméletére támaszkodom.<sup>2</sup> HABERMAS duális társadalomelmélete univerzális igénnyel fellépő vizsgálati keret, és mint ilyen, lehetőséget teremt a legkülönbözőbb empirikus kutatások koherens gondolati mezőben való értelmezésére. Emellett, kritikai elmélet lévén, a pusztá leírásen túl a patológikus tendenciák azonosításához, kordiagnózis kidolgozásához is eszközt kínál. A tanulmány első szakaszában a dolgozat szempontjából legfontosabb HABERMASI gondolatokat rekonstruálom. Ez alapján elemzem a második szakaszban az államszocializmus, és végül a harmadikban az elmúlt húsz év társadalmi folyamatait. Az államszocializmus évei alatt és a rendszerváltás óta eltelt időben született szociológiai munkák között elvélve találunk expliciten a HABERMASI elmélet alapján eljáró empirikus kutatásokat. Ezek híján elsősorban egyéb elméleti keretben lefolytatott munkákra támaszkodom.

## A cselekvéskoordináció problematikája<sup>3</sup>

A *kommunikatív cselekvés elmélete* cselekvéseméletileg megalapozott társadalomelmélet. Ez azt jelenti, hogy HABERMAS szerint a társadalom jellemzőit végső soron az őt alkotó társas cselekvések jellemzői révén írhatjuk le. A társas cselekvések jellemzői közül kiemelt jelentőségűek azok a konstitutív feltételek, amik fennállta nélkül a társas cselekvés nem jöhetne létre. Ezek a lehetőségfeltételek a társas cselekvések koordinációs szintjén találhatók: a társas cselekvéshelyzeteket jellemző „kettős kontingencia”<sup>4</sup> kezelési módjaira vonatkoznak. Arra a kérdésre, hogy „hogyan lehetséges társas cselekvés?” (más szóval: „mi biztosítja a társas cselekvések koordinációját, a társadalmi integrációt?”), HABERMAS a klasszikus szociológiai hagyomány alapján kétféle választípust azonosít.

2 Tanulmányoméhoz hasonló szándékról és célkitűzésről tanúskodik NÉMEDI Dénes *Mit kezdjünk Habermasszal?* című (1990), TALLÁR Ferenc *Sztálinizmus és reszkalizáció* című (1994), valamint FELKAI Gábor *Két társadalomelméleti illúzió szétbontása a jelenkori magyar közgondolkodáson* című (1997) elemzése is. NÉMEDI a saját maga által „olvasmányjegyzetként” aposztrofált tanulmányban a habermasi társadalomelmélet alapján elemzi a magyar társadalomra vonatkozó kutatásokat. Az alábbiakban én is hasonló feladatra vállalkozom, igaz – már csak az azóta eltelt húsz év miatt is – más súlypontokkal és más eredményekkel (ezekre a későbbiekben térek ki). TALLÁR tanulmányában az államszocialista életvilágok hivatalos pártideológia általi reszkalizálódását mutatja be, aminek következtében maguk a rendszerek sem tudtak önállósulni (TALLÁR 1994: 74). Tanulmányomban, ezt az egyoldalú diagnózist kiegészítve, az életvilágnak nem csupán a reszkalizált aspektusával, hanem a második társadalomban annak komplementerereként kialakult aspektusával is foglalkozom. FELKAI – más szerzők mellett – a HABERMASI társadalomelmélet fogalmaival próbálja kritikailag elemezni a 90-es évek első felének közgondolkodását. E tanulmánnyal szemben a továbbiakban nem csupán a közgondolkodás (életvilág) elemzési szintjén mozgok, hanem kitérek az ezekkel összefüggésben álló rendszerszintű folyamatokra is.

3 Az alábbi fejezetben csupán azokat a fogalmakat vezetem be, amelyeket a későbbiekben használok, így a habermasi életmű számos aspektusát figyelmen kívül hagyom. A *kommunikatív cselekvés elmélete* átfogó bemutatásához lásd: FELKAI (1993); PAPP (1987); az életvilág és a kommunikatív cselekvés fogalmának bemutatásához lásd: SIK (2009a).

4 A kettős kontingencia problematikáját PARSONS fogalmazta meg (PARSONS-SHILS 1951: 16). Álláspontja szerint alapértelmezésben minden társas cselekvési helyzetet az jellemez, hogy a cselekvők egymást kölcsönösen „fekete dobozként” észlelik, vagyis nem tudják megjósolni, hogy adott cselekvésre miként reagál a másik. Ennek a kölcsönös kiszámíthatatlanságnak a felszámolása minden interakció előfeltétele. PARSONS álláspontja szerint a közös normák és értékek biztosítják a kettős kontingencia megoldását. Ezek fennállta esetén, közösen ismert és elismert cselekvési mintázatokhoz igazodva, a cselekvők képessé válnak közös céljaik elérésére. A problémát HABERMAS is kiemelt fontosságúnak tartja, noha magán a PARSONSI megoldáson túllép.

A társas cselekvés lefolyását egyfelől a cselekvők orientációinak összehangolása, másfelől a cselekvések nem szándékolt következményei alkotta rendszerek intézményesített koordinációja biztosítja (HABERMAS 1987: 117). Vagyis egyfelől a cselekvők számára közvetlenül hozzáférhető és potenciálisan alakítható normatív, másfelől a cselekvők által a cselekvéshelyzetben nem – csupán a megfigyelő perspektívájából – megragadható és alakítható, rendszerszerű szabályozás biztosítja az integrációt. A cselekvők orientációinak összehangolását a – HUSSERL és SCHÜTZ munkáira visszamenő – fenomenológiai társadalomelméleti hagyomány alapvetően a cselekvések horizontjául szolgáló jelentéstartomány, az életvilág segítségével magyarázza. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a világ számunkra eleve értelmezett, jelentéstartományban adott. A cselekvés lehetőségtérét (a lehetséges célok, eszközök és normák körét) ezen előzetese értelmezés során kialakított jelentéshorizont, az életvilág képi. Ennek megfelelően a társas cselekvés koordinációja is e jelentéshorizonton áll vagy bukik: amennyiben kellő mértékben hasonló életvilág adott két cselekvő számára (vagyis hasonlóképp értelmezik az adott cselekvéshelyzetbeli lehetséges célokat, adekvát eszközöket és normatíván szabályozott szerepüket), úgy a társas cselekvés problémamentesen lezajlik. Amennyiben azonban nem, úgy HABERMAS szerint a közös jelentéshorizontot kommunikatíván létre kell hozni. Ez a cselekvéskoordinációs aktus a kommunikatív cselekvés.

A kommunikatív cselekvés formális modellje a racionális vita kereteit írja le. A vita racionalitása abban nyilvánul meg, hogy a felek felelősséget vállalnak megnyilatkozásaikért: ha az egyik cselekvő kétségbe vonja azok érvényességét (igazságát, helyességét vagy őszinteségét), akkor a másik igazolni igyekszik azt. Az empirikus kommunikatív cselekvések ehhez a formális modellhez képest értelmezhetők, aszerint, hogy a racionális vitára milyen cselekvéshelyzetekben, kikkel való viszonyában hajlandó a cselekvő. A kommunikatív cselekvés különböző formáit a személyközi viszonyokat meghatározó morális perspektíva általánossága alapján osztályozhatjuk.<sup>5</sup> A legbeszűkültebb morális perspektívának (prekonvencionális) az tekinthető, melyben a cselekvő pusztán konkrét tekintélyi viszonyokkal jellemezhető másokkal való viszonyában igazolja megnyilatkozásait, tartva a tekintély fenyegetésétől. Ennél valamivel tágabb az a morális perspektíva, melyben saját érdekeitől teszi függővé a cselekvő, hogy hajlandó-e racionális vitára. A következő szinteken szerepekhez, illetve normákhoz kötött, hogy az érvelő ész szabályai szerint jár-e el az egyén (konvencionális). Ezekben az esetekben már nem csupán a konkrét másikkal való viszonyához vagy a saját maga érdekeihez, hanem általános, cselekvéshelyzeteken átívelő érvényességű elvekhez igazodik a cselekvő. A legtágabb morális perspektívában mindenki „önmagában vett célként” jelenik meg, vagyis olyasvalakiként, aki saját jogán méltó arra, hogy igény esetén neki igazolja megnyilatkozása érvényességét a cselekvő (posztkonvencionális).

5 Ezen a ponton KOHLBERG morális fejlődési koncepciójára támaszkodik HABERMAS. Álláspontja szerint a morális fejlődési fokokban megjelenő igazságosságkonceptiók meghatározzák, hogy miként tekint másokra az egyén, és ezáltal azt is, hogy milyen formájú cselekvéskoordinációt folytat vele (HABERMAS 2001: 201).

Az életvilág újratermelése e különböző racionalitású morális beállítódások meghatározta kommunikatív cselekvések sorozatában történik. Ennek eredményeként különböző racionalitású életvilágok jöhetnek létre, melyek között nyitottságuk szerint differenciálhatunk. Egy életvilág nyitottsága attól függ, hogy a részét képző jelentések mitől függően – milyen cselekvéshelyzetekben, kik által – kritizálhatók, vagyis tehetők egy – esetlegesen érvénytelenítésüket eredményező – racionális vita tárgyává. Belátható, hogy az egyre általánosabb morális perspektíva talaján álló cselekvéskoordinációs mechanizmusok során újratermelt életvilágok egyre nyitottabbaknak tekinthetők, amennyiben a cselekvéshelyzetek egyre tágabb körében (egyre többféle személyközi viszonyban) teszik lehetővé a racionális vitát, így egyre kevesebb dogmatikus jelentéssel jellemezhetők.

Az életvilág racionalitását történetileg változó jellemzőként mutatja be HABERMAS. A modernizációt olyan morális-jogi tanulási folyamatnak tekinti, mely során az életvilág egyre racionálisabb formát öltött. A jelentések egyre szélesebb köre a cselekvéshelyzetek egyre szélesebb körében jelenik meg potenciálisan elszámoltathatóként. A nembeli tanulásként (evolúciós folyamatként) felfogott morális-jogi fejlődés és az életvilág racionalizálódása ugyanakkor önmagán túlmutató társadalomelméleti jelentőséggel bír. Az életvilág racionalizálódásával fokozatosan kialakulnak a cselekvés olyan keretfeltételei, amelyek lehetővé teszik formális, a konkrét cselekvéshelyzetektől független cselekvéskoordinációs mechanizmusok és azokra épülő önállósult cselekvési szférák kialakulását. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, az életvilág morális racionalizálódásának konvencionális, ill. posztkonvencionális szintet kell elérnie (HABERMAS 1987: 178–179). Ezeken a szinteken nyílik ugyanis lehetőség a cselekvéshelyzetek konkrétságát transzcendáló általános elvek érvényesítésére (prekonvencionális szinten, a konkrét tekintélyhez, illetve a konkrét érdekekhez igazodik a cselekvő).

Ezek a cselekvéskoordinációs mechanizmusok abban különböznek az életvilágtól és a kommunikatív cselekvéskoordinációtól, hogy nem lokálisan oldják meg a kettős kontingencia problémáját (vagyis nem a cselekvők intencionális jelentéskonszenzusára támaszkodnak), hanem általános, a konkrét cselekvéshelyzeteken túlmutató eszközökkel hangolják össze a cselekvési várakozásokat. Erre azáltal nyílik lehetőség, hogy a cselekvéskoordináció eltárgyasított mechanizmusait hozzák létre, amelyek a cselekvők számára második természetként adódnak (nem konszenzus tárgyai, hanem kényszerítő erők, amikhez alkalmazkodni kell). A cselekvéskoordináció eltárgyasított mechanizmusai – akárcsak a természeti hatások – a cselekvők értelmezési teljesítményeitől függetlenül hatnak. Ez a függetlenség teszi lehetővé, hogy általános érvényességűek legyenek, a társas cselekvéseket automatizált pályákra tereljék. Így jön létre a gazdasági cselekvéshelyzetek koordinálására a pénz médiuma, valamint a cselekvések általános normatív keretfeltételeként a moralitástól függetlenedő formális jog és az azt érvényesítő hatalom médiuma (HABERMAS 1987: 175).<sup>6</sup> A pénz és a jogilag

6 A jogot később HABERMAS már nem sorolja ilyen egyértelműen a rendszerek közé, sokkal inkább egyfajta rendszer és életvilág között közvetítő, tényszerűség és érvényesség feszültségét magában hordozó instanciaként tekint rá

szabályozott hatalom médiumai önálló cselekvési szféraként a gazdasági és az adminisztratív alrendszer hozták létre.

Az életvilág és a különböző alrendszerek egymás funkcionális alternatívái a társas cselekvések koordinációját illetően, ugyanakkor sok tekintetben eltérnek egymástól. A szimbolikusan általánosított médiumok révén koordinált cselekvéshelyzetek azáltal, hogy a nyelvi kommunikációtól eloldódnak, egyúttal a nyelvi kommunikációban kifejeződő moralitástól is függetlenednek, a tiszta célracionalitás érvényesül bennük (a gazdasági és jogalkalmazási aktusokban egymást nem morális alanyként észlelik a felek, hanem egy objektumként, akivel kölcsönösen alkalmazkodnak a tőlük függetlenül fennálló keretekhez).

A médiumokon alapuló cselekvéskoordináció annak ellenére, hogy alternatívája a kommunikatíván újratermelt életvilág általi cselekvéskoordinációnak, mégis ez utóbbira utalt mechanizmus. A nem nyelvi médiumok révén történő cselekvéskoordináció ugyanis csak annyiban lehetséges, amennyiben az életvilágban legitim intézmények révén le van horgonyozva. A piaci és jogi mechanizmusok csak akkor tudnak hatékonyan működni, ha cselekvésvárásként legitim módon jelen vannak a vonatkozó cselekvéshelyzetekben, és jó eséllyel alkalmazkodnak hozzájuk a cselekvők, anélkül, hogy ez külön értelmezési-egyeztetési aktust igényelne. Ennek megfelelően belátható, hogy nem csupán a rendszerek kialakulása, de stabil működése is az életvilág racionalitásához kötött.

HABERMAS szerint ennek megfelelően a társadalomfejlődés ironikus tendenciájaként azonosítható az életvilág racionalizálódásának oly mértékű előrehaladása, ami lehetővé tette a rendszerek minden korábbinál nagyobb fokú lekapcsolódását és térnyerését. E folyamat eredményeként a cselekvéskoordinációs funkció betöltésében a rendszerszerű elemek túlsúlya alakul ki, ami – önmaga alapjait is aláásva – veszélyezteti az életvilág újratermelődését.<sup>7</sup> E tendenciára való rámutatás, a modernizáció paradox jellegét kifejező gyarmatosítás-tézis HABERMAS kordiagnóza.

A HABERMASI társadalomelmélet legfontosabb fogalmainak ismertetése után elsőként a Kádár-rendszer elemzéséhez látok hozzá. Minthogy a HABERMASI elmélet szerint a társadalmak végső soron az őket alkotó társas cselekvések révén, a társas cselekvések pedig koordinációs sajátosságaik révén jellemezhetők, ezért az elemzés fundamentális szintjének a cselekvéskoordináció – vagyis a kommunikatíván újratermelt életvilág, valamint az alrendszerek – sajátosságainak feltárását tekintem.

(HABERMAS 1996). Mindennek azonban jelen dolgozat szempontjából nincs kiemelt jelentősége, mert az elemzések fókusza más jelenségekre esik.

7 Érdemes itt például az „eljogiasodás” jelenségére gondolni, vagyis arra a tendenciára, hogy a cselekvések egyre szélesebb köre kerül a jogi szabályozás hatáskörébe, így egyre kevesebb olyan cselekvéshelyzet marad, ami ténylegesen csak a cselekvők lokális konszenzusa által lenne szabályozva.

## Az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságai

A cselekvéskoordinációs sajátosságok közül a HABERMASI társadalomelmélet alapján elsőként a kommunikatíván újratermelt életvilág sajátosságait érdemes számba venni, hiszen e sajátosságok határozzák meg a lehetséges rendszerformációkat is. Az életvilág elemzésének egyik kitüntetett forrásaként tekintek HANKISS Elemér írásaira.<sup>8</sup> Ezekben az államszocializmus különböző szakaszainak – a negatív modernizációként jellemzett '50-es éveknek, a kettős társadalomként megragadott '60–70-es éveknek és a hibrid társadalomként bemutatott '80-as éveknek – elemzését adja sajátos kritikai szemszögből. Ezért az alábbi fejezetben első lépésben ezen írások legfontosabb belátásait idézem fel. Második lépésben ezek alapján teszek kísérletet az államszocializmus életvilágának és az attól függő potenciális rendszerkapcsolódásoknak a bemutatására.

### *Negatív modernizáció, második társadalom, hibrid társadalom*

HANKISS Elemér, FÜSTÖS László, MANCHIN Róbert és SZAKOLCZAI Árpád a '70-es évek végétől folytattak több hullámban országos értékvizsgálatot, aminek eredményeit *Kényszerpályán?* című könyvükben foglalták össze (1982). Ez a vizsgálat egyedülállónak tekinthető a korszakban – nem csupán azért, mert országos reprezentatív mintával készült, hanem azért is, mert az értékrendszer sajátosságait tágabb összefüggésben, a modernizáció problematikája felől értelmezte. Úgy gondolom, hogy ezen értékszociológiai kutatás fontos adalékokkal szolgál egyfelől az életvilág tartalmi, másfelől formális jellemzéséhez.<sup>9</sup> HANKISS és kutatótársai vizsgálatának alapjául a ROKEACH-teszt szolgált.<sup>10</sup> Ez alapján rajzolták fel a kutatók a magyar társadalom értéktérképét, és elemezték annak változásait és tágabb társadalmi összefüggéseit egy hasonló amerikai vizsgálat eredményei tükrében. Az elemzések téjét a magyar modernizációs sajátosságok értékrend szintjén történő megragadása jelöli ki: az amerikai értékrend a nyugati értelemben vett törésektől és szakadásoktól mentes modernizációs pálya értékrendbeli előfeltételeit jeleníti meg, a tőle való eltérések a hazai modernizációs folyamatok értékrend szintjén megjelenő torzulásait fejezik ki.

Az amerikai és a magyar társadalom értékterei közötti legjelentősebb eltérés az értéktér folytonosságában mutatkozik meg. Míg az amerikai értéktér a polarítások ellenére folytonosságot fejez ki, addig a magyarban az értékcsoporthoz élesen elkülönülnek egymástól. A magyar társadalom értékterének megkülönböztető

8 HANKISS elemzéseit jól kiegészítik a „megélt Kádár-korra” irányuló kutatások. Ezek közül elsősorban LOSONCZI Ágnes *Sorsba fordult történelem* című könyvére támaszkodom (2005: 115–207), melyben életútinterjúkon keresztül rajzolódik ki a szociológiai leírások alapjául szolgáló személyes tapasztalatok a maguk redukálhatatlan összetettségében.

9 Egy későbbi tanulmányukban FÜSTÖS és SZAKOLCZAI az értékeket úgy definiálják, mint a problematikus cselekvéshelyzetben használt orientációs pontokat (1999). Minthogy problematikus helyzetben mutatkoznak meg, az életvilág reflektált síkját fejezik ki (ami éppen e reflexió okán vizsgálható kérdőíves módszerrel). Ebben az értelemben tekintem a HANKISSÉK által tárgyalt értékeket az életvilág határait kifejező keretnek.

10 Ebben 18 célértéket (anyagi jólét, béke, belső harmónia, boldogság, bölcsesség, családi biztonság, egyenlőség, az elvégzett munka öröme, érdekes-változatos élet, a haza biztonsága, igazi barátság, igazi szerelem, kellemes-élvezetes élet, emberi önérték, szabadság, szépség világa, társadalmi megbecsülés, üdvözülés) és 18 eszköztéteket (alkotó szellemű, bátor-gerinces, előítéletektől mentes, engedelmes, értelmes, fegyelmzett, felelősségteljes, hatékony, jókedélyű, logikus gondolkodású, megbocsátó, önálló, segítőkész, szavahihető, szeretetteljes, tisztá, törekvő, udvarias) kell fontossági sorrendbe rendeznie a válaszolóknak. A vizsgálat emellett az INGLEHART-féle modernizációs tesztet, valamint további értékeszteket is rögzített, ezek az elemzés során elsősorban validálási szerepet tölthettek be (HANKISS et al. 1982: 23).

sajátossága, hogy benne élesen különválnak egymástól az értékcsoportok, az értéktér „kettéhasadt”. A kérdés HANKISSék számára az volt, hogy mi okozza a hasadást? A választ a magyar modernizációs pálya sajátosságait kifejező „negatív modernizációs”, „üres individualizációs” hipotézis formájában fogalmazták meg. Az értékvizsgálat tanúsága szerint a hazai modernizáció karakterét az határozta meg, hogy az amerikainál előrehaladottabb a szekularizáció és a formális gondolkodás előtérbe kerülése. Ugyanakkor kevésbé előrehaladott a célszerűséget, hatékonyságot előtérbe helyező racionalizáció, és ami ennél is fontosabb, a tradíciók alóli felszabadulást tartalommal feltöltő pragmatikus, autonóm személyiség értékeinek elismerése. További fontos különbség, hogy Magyarországon a hagyományos közösségi értékek (szavahihetőség, szeretetteljesség és megbecsátás) Amerikához képest látványosan háttérbe szorultak (HANKISS et al. 1982: 259–263). Ezek a hangsúlybeli különbségek feltárják, hogy az összességében hasonlóképp modernizálnak tűnő magyar és amerikai értékrendek milyen eltérő modernizációs formákat rejtenek.

Az amerikai értékrend modernizációs szintjét a pragmatizmus nagyfokú elfogadottsága, a posztmateriális értékek térnyerése adja, és ezt „húzza vissza” a vallási értékek továbbélése. Ezzel szemben a magyar értékrend modernizációs szintje elsősorban negatív adottságokon alapul – a szekularizáción és a közösségi értékek háttérbe szorulásán. Ehhez adódik hozzá az anyagi felhalmozás materiális ethosának hatása. Ebben az értelemben a hazai modernizáció karakterét a tradicionális értékek lebontása adja, ennyiben pedig negativitáson, hiányon alapul (HANKISS et al. 1982: 266).

A magyar modernizációs pálya ilyen értelemben vett negativitása, üressége HANKISSék szerint részben történeti okokra vezethető vissza, részben pedig az államszocialista berendezkedésből fakad. Az államszocializmus számlájára írható a tradicionális közösségi-keresztény értékek felszámolása, amit nem követett a modern közösségi értékek sikeres kialakítása. Mindez végső soron a társadalom dezintegrálódásához, atomizálódásához vezetett. A modernizáció negatív hatását felerősíti emellett az a történeti ok, hogy a polgári réteg túlságosan szűk volt Magyarországon, ezért az individualizáció pozitív tartalommal való megtöltésére eleve kisebb tér kínálkozott. Ez a hiány az államszocializmus évei alatt tovább nőtt a polgári és gazdagparaszti réteg felszámolásával, valamint az individuális értékek lebontására tett kísérlettel. Az ilyen feltételek között újrainduló második gazdasági polgárosodás nem támaszkodhatott sem történeti hagyományára, se nem alakíthatott ki új nyilvános hagyományt, így egyedüli eszméjévé a materiális felhalmozás vált (HANKISS et al. 1982: 267–274).

A magyar és az amerikai társadalom értékterének összehasonlítása után világossá válik, hogy milyen társadalmi patológiák következnek a hazai modernizáció felemásságával összefüggő értékrendbeli sajátosságokból. Ezeket próbálja értelmezni és továbbiakkal kiegészíteni HANKISS a ’80-as években íródott *Diagnózisok* első és második kötetében. A *Viselkedéskultúránk torzulásai* című tanulmányban a hétköznapi viszonyok normatív keretét biztosító szokások modernizációja

kapcsán támadó nehézségeket vizsgálja. A személyközi viszonyokban megnyilvánuló elbizonytalanodást jól kifejezi a köszönési, érintkezési formák felemás átalakulása. A Horthy-rendszerben a továbbélő rendi különbségek képződtek le a köszönési formákban. Ezzel szemben az államszocializmusban egyrészt e rendi különbségek felszámolására tett kísérlet, másrészt egy – az új társadalmi berendezkedéshez igazodó – refeudalizálódási tendencia volt kimutatható (HANKISS 1983: 160–170). A köszönési és megszólítási formák elbizonytalanodása egy általánosabb problémára utal: a hagyományos közösségi identitások és társulási formák felbomlására, és a nyomukban keletkező új kialakulására.<sup>11</sup> Önmagában a hagyományos társulási formák felbomlása nem feltétlenül hagy maga után ürt, azonban Magyarországon ez a folyamat anélkül zajlott le, hogy legitim – vagyis az érintettek által elfogadott – alternatív közösségi identitások és társulási formák álltak volna rendelkezésre. A történetileg kialakult társulási formák és az azok talaján képződő közösségek eltűnésének eredményeként beszélhetünk a társadalom atomizálódásáról.<sup>12</sup>

Az atomizálódás folyamatától nem független modernizációs nehézség a társadalmi önszerveződés szintjén kialakuló zavar. A hagyományos társulási formák felbomlásával az önálló társas cselekvés korábban kialakult keretei érvényüket veszítették. Szerepüket a központilag szervezett adminisztratív rendszer igyekezett átvenni, aminek eredményeként az önszerveződési szándék, az autonómia elsovadt, az egyének az államtól függő helyzetbe kerültek, a „társadalom infantilizálódott”.<sup>13</sup> A paternalizmus ilyen értelemben vett intézményesülése, és az autonómia hiánya nem csupán a nyilvános életvilág egészét határozta meg formálisan, hanem emellett rendszerszintű diszfunkcióhoz vezetett: a gazdasági rendszer szintjén a termelési hatékonyság csökkenését, az adminisztratív rendszer szintjén pedig az érdekek becsatornázásának kisfokú hatékonyságát eredményezte (HANKISS 1983: 173–178).

A felülről szervezett, infantilizált, atomizált társadalomban a cselekvéskoordináció monopolizálása az államszocialista politikai elit hatalmának egyik legfontosabb záloga volt. Az infantilizálással az autonóm cselekvési képesség, az atomizálással pedig az interaktív cselekvéskoordináció lehetetlenedett el. Az így létrejött ürt töltötte be a központi cselekvéskoordináció, aminek ilyenformán működési feltétele volt a mesterségesen fenntartott bizonytalanság.<sup>14</sup> Ennek megfelelően a pártelit folyamatosan igyekezett újratermelni a kontingenciát, mely-

11 HANKISS külön tanulmányt szentel a közösségek felbomlásának, amiben bemutatja, hogy milyen adminisztratív, strukturális (a közösségek közvetlen cselekvésének létjogosultságát tagadja a párt, a központi igazgatás potenciális riválisát látva benne), tudati, értékrendbeli okai vannak a közösségek újratermelődési zavarainak (HANKISS 1983: 205–241).

12 Az atomizáltság jól kifejeződik a társadalom morális rendjének felszámolásában, amit nagyrészt a mesterségesen fenntartott büntudat segített elő. A folyamatosan fenntartott és feloldásra esélyt nem kínáló büntudat – ahogy arra HANKISS rámutat – morális apátiához vezet. A morális apátia következtében a büntudat normaszegést szankcionáló funkciója nem tud érvényesülni, aminek következtében anómikus állapotok alakulnak ki (HANKISS 1983: 385–390).

13 A társadalom infantilizálódásának jelenségét, valamint az ebből való kitörés lehetőségét külön esszében is elemzi HANKISS. A kérdés téjeként a – HABERMAS számára is oly fontos – kanti *Mi a felvilágosodás?*-ra utalva azt a kérdést jelöli meg, hogy „hol van vajon kiút ebből a nem is annyira »ördögi«, mint inkább »családi« körből, hogyan válhat a társadalom e nemzetté dagasztott családból felnőtt emberek »okos gyűlekezetévé«?” (HANKISS 1983: 446).

14 Ennek egyik legfontosabb eszköze az állandó információhiány, a nyilvánosság tartalmi korlátozása volt (HANKISS 1983: 295–348).

nek feloldását kizárólagosan saját hatáskörébe vonta. Ezt a jelenséget HANKISS pszichiátriai kifejezéssel „kettős kötésnek” nevezi (Hankis 1983: 249). Kettős kötésről akkor beszélünk, ha például a szülő valamilyen magatartásra ösztönzi gyermekét, de a ténylegesen aszerint történő cselekvést szankcionálja. Ennek mintájára a hivatalos ideológia is támogatta például az alulról szervezett közösségeket, ugyanakkor ténylegesen számtalan akadályt gördített kialakulásuk elé. Az ehhez hasonló ellentmondásokkal végső soron azt érte el, hogy a jelentések soha nem intézményesedhettek, értelmezésük – amihez a hatalom különböző szintű képviselőinek volt kizárólagos joga – állandóan nyitott volt.

A '80-as évek közepétől íródott tanulmányaiban HANKISS továbblép a negatív modernizáció egyoldalú diagnózisán. A torzulások mellett egyre inkább az foglalkoztatja, hogy milyen pozitív modernizációs jelenségek figyelhetők meg a magyar társadalomban, mik azok a tendenciák, amik a torzulásokat ellensúlyozzák, azokkal szemben fogalmazódnak meg. Ilyen jellegű kutatásai első hosszabb lélegzetű megfogalmazására *A magyar modellről – Változástendenciák a magyar társadalomban 1950–1980* című tanulmányban vállalkozott. Ebben az alábbi változási trendeket azonosítja (1986: 7–99):

1. táblázat: Változástendenciák 1950–80 között

|                      | 1950                                                                            | 1980                                                                                                                |
|----------------------|---------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Általános változások | utópikus voluntarizmus                                                          | realista pragmatizmus                                                                                               |
|                      | az ideológia dominanciája                                                       | a valóságelv térnyerése                                                                                             |
|                      | a szocialista társadalom modelljét ismertnek tekintik, csak meg kell valósítani | a szocialista társadalomnak csak a főbb általános kritériumait ismerik, konkrét megvalósítását ki kell kísérletezni |
|                      | egyetlen út vezet a szocializmushoz                                             | minden szocialista társadalom a maga útját járja be                                                                 |
| Gazdasági változások | totális államszocializmus                                                       | mérsékelt államszocializmus                                                                                         |
|                      | teljesen kollektivizált gazdaság                                                | mérsékeltlen kollektivizált gazdaság, a kis magángazdaságok térhódítása                                             |
|                      | tervgazdaság                                                                    | mérsékelt vegyes gazdaság                                                                                           |
|                      | egyetlen integrált gazdaság                                                     | domináns első gazdaságba integrálódó második                                                                        |
|                      | a gazdaság politika alá rendelése                                               | gazdaság és politika egymás mellé rendelt                                                                           |
|                      | centralizált, monopolizált redistribúció                                        | kísérlet a redistribúció decentralizálására                                                                         |
|                      | „mezőgazdasági ország jelentős iparral”                                         | „ipari ország jelentős mezőgazdasággal”                                                                             |
|                      | erőltetett növekedést szorgalmazó, beruházás-központú gazdaságpolitika          | társadalmi jólétre összpontosító, gazdasági recesszióval küzdő gazdaságpolitika                                     |
|                      | kollektivizált mezőgazdaság                                                     | mezőgazdasági csoda                                                                                                 |
|                      | nehézipari dominancia                                                           | könnyűipari dominancia                                                                                              |

|                                      | 1950                                                        | 1980                                                                                |
|--------------------------------------|-------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|
| A társadalmi lét és tudat változásai | szigorú diktatúra, az emberi jogok védelmének hiánya        | állampolgári kötelességek civilizált ellenőrzése, szabadságjogok relatív térnyerése |
|                                      | szegénység, csökkenő életszínvonal, megpróbáltatások        | viszonylagos prosperitás, stagnáló-lassan emelkedő/süllyedő életszínvonal           |
|                                      | a létminimumért való küzdelem                               | lassú felhalmozás és fogyasztás                                                     |
|                                      | elkeseredés, társadalmi feszültségek                        | belső enyhülés, nyíló perspektívák                                                  |
|                                      | erős mobilitás                                              | csökkenő mobilitás                                                                  |
|                                      | egalitáriánus ideológia                                     | meritokrácia, a teljesítményelv előtérbe kerül                                      |
|                                      | alacsony iskolázottság                                      | növekvő iskolázottság                                                               |
|                                      | dinamikus, offenzív ideológia                               | visszahúzódó, belső ellentmondásokkal küzdő ideológia                               |
|                                      | a gondolat- és szólásszabadság korlátozása                  | a gondolat- és szólásszabadság térnyerése                                           |
|                                      | információs zárlat                                          | mérsékelt információhiány                                                           |
|                                      | elzárkózás a külvilágtól                                    | nyitás Európa felé                                                                  |
|                                      | kulturális válság                                           | a kultúra regenerálódása                                                            |
|                                      | történeti folytonosság megszakítása                         | a megszakított szálak részleges újrafelvétele                                       |
| Politikai változások                 | az élet totális kontrollálása, a civil társadalom elfojtása | az egyéni és társadalmi autonómia relatív térnyerése                                |
|                                      | osztályharc: ellentétek kiélezése                           | ellentétek tompítása, csökkentése                                                   |
|                                      | intolerancia                                                | relatív tolerancia                                                                  |
|                                      | forradalmi radikalizmus                                     | mérsékelt reformizmus                                                               |
|                                      | a politikai tőke kizárólagos szerepe a bürokráciában        | a szakértelem előtérbe kerülése                                                     |
|                                      | a vezető réteg legitimitásának gyors beszűkülése            | a vezető réteg relatív legitimálódása                                               |

A különböző dimenziók mentén leírt változások az '50-es évekbeli diktatúra szigorának fellazulását, ideológiailag elvakult irracionálismusának mérséklődését fejezik ki. E változások magyarázatakor HANKISS sajátos utat választ. Nem azt állítja, hogy az eredeti társadalmi berendezkedés alakult át, hanem amellett érvel, hogy az eredeti, centralizált hatalom képviselte ideológia által meghatározott berendezkedés mellett fokozatosan kialakult egy attól független elvek által szervezett társadalmi szféra. Ilyen módon valójában a társadalom átalakulása helyett annak megkettőződéséről beszél, és e megkettőződésben kialakult hivataltól független szféra expanziójával magyarázza az államszocializmus pozitív modernizációs tendenciáit.

A társadalom megkettőződésére vonatkozó gondolatait *A második társadalom* című tanulmányában fejti ki szisztematikusan. Abból indul ki, hogy minden társadalomban azonosítható a szabályok, szerveződési elvek egy halmaza, „pa-

radigmája”, ami meghatározza annak működését. A magyar államszocializmus azonban ennek a paradigmának – vagyis az alapvető szabályoknak és szervezési elveknek – a megkettőződésével jellemezhető.<sup>15</sup> A paradigma megkettőződése a társadalom két világosan elkülönülő szféráját hozta létre, ebben az értelemben beszélhetünk első és második társadalomról (HANKISS 1986: 228–229). A társadalom elkülönülő szférái az alábbi dimenziók mentén írhatók le:

2. táblázat: Az első és második társadalom különbségei

| Első társadalom                                  | Második társadalom                               |
|--------------------------------------------------|--------------------------------------------------|
| homogén-atomizált                                | heterogén-integrált                              |
| vertikálisan szervezett                          | horizontálisan szervezett                        |
| deszcendens (felülről szervezett, lefelé áramló) | aszzcendens (alulról szervezett, felfelé áramló) |
| államosított-centralizált                        | magán, decentralizált                            |
| a politikum dominanciája                         | gazdasági-társadalmi dominancia                  |
| erős központi ideológia                          | nem ideologizált, ill. ellenideológiák           |
| első nyilvánosságban megjelenő szféra            | első nyilvánosságban elhallgatott                |
| a hatalom számára elfogadott                     | megtűrt                                          |

Az első és második táblázatot összevetve jól látható a történeti elemzés és a kettős társadalom koncepciói közötti párhuzam. A második társadalom szférája egy olyan társadalmi térként jelenik meg, amit a hivatalostól eltérő paradigma szervez. Ez a sajátossága teszi alkalmassá arra, hogy a modernizáció pozitív hozadékai megjelenjenek benne, a negatív modernizációt ellensúlyozandó. Fontos hangsúlyozni ennek a belátásnak egy messzire kiható következményét: abból fakadóan, hogy a reformok nem az első társadalmon belül zajlottak le, hanem kerülő úton, a társadalom megkettőződésével, egyúttal egy olyan új probléma is született (a megkettőződés), ami az első társadalom korlátainak megszűntével (a rendszerváltással) nem feltétlenül oldódik meg magától.

A második társadalom formális szempontok szerint különül el az elsőttől, nem pedig tartalmi szempontok szerint. Ez azt jelenti, hogy a második társadalom nem a társadalom meghatározott részeként, hanem a társadalomszervezés másféle formája által – ha úgy tetszik, másféle cselekvéskoordinációs keretek között – szerveződiként azonosítható. Ennek megfelelően az első társadalom részeivel párhuzamosan vázolhatók fel a második társadalom részei: a második gazdaság, nyilvánosság, kultúra, tudat, jogrendszer és szocietális közösség (HANKISS 1986: 268–319).<sup>16</sup>

15 A második társadalom HANKISS koncepciója expliciten nem kapcsolódik a korabeli kettős struktúrát feltételező réteg-zódéskoncepciókhoz (KOLOSI „L” és SZÉLÉNYI „két háromszög” modelljéhez), noha összefüggésbe hozható azokkal. Érdekes empirikus kérdés, hogy a redistribúciós és piaci logika által meghatározott kettős rétegződés milyen átfedést mutat a kétféle paradigma mentén szerveződő cselekvési szférákkal.

16 HANKISS második társadalomra vonatkozó gondolatait jól kiegészíti SZABÓ Ildikó kettős szocializációra vonatkozó modellje. Az *ember államosítása* című tanulmányban a szocializációs folyamatok megkettőződését írja le. SZABÓ Ildikó szerint a (politikai) szocializáció során meghatározó a kettős paradigma tapasztalata, ezt a kettősséget sajátítja el az egyén a direkt és a konfliktuskerülő szocializáció során. A direkt politikai szocializáció – melynek elsődleges közvetítő ágense az iskola – a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedésre készít fel. Ezzel párhuzamosan – elsősorban nem az

HANKISS a rendszerváltás előtti utolsó könyvében, a *Kelet-európai alternatívákban* még egyszer visszatért a második társadalom kérdésére. A '80-as évek fejlődési trendjeit az első és második társadalom konvergenciájaként értelmezi (HANKISS 1989: 142). Úgy látja, hogy a második társadalomban elkezdődött reformfolyamatok fokozatosan begyűrűztek az első társadalomba, sajátos hibrid formációkat hozva létre. Az első és második paradigma által meghatározott, korábban világosan különváló szférák közti határok ezáltal elmosódtak. A különböző cselekvéshelyzetekben keveredett a kétféle társadalomszervezési forma, ezáltal többletkontingenciával terhelődtek a társas cselekvéshelyzetek. Az is kérdésessé – alkuk és játszmák tárgyává – vált minden cselekvéshelyzetben, hogy melyik paradigma érvényes. HANKISS az alábbi hibridek kialakulását írja le (1989: 249):

3. táblázat: A hibrid társadalmi formációk

| Az első társadalom céljai →                                                                      | hibridek                                                                                                 | ← A második társadalom céljai                                                                |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------|
| politikai monizmus                                                                               | kvázi pluralizmus,<br>bürokratikus pluralizmus,<br>centralizált pluralizmus,<br>oligarchikus pluralizmus | politikai pluralizmus                                                                        |
| a társadalom teljes függősége<br>a központi hatalomtól                                           | a társadalmi aktorok relatív<br>autonómiája                                                              | a társadalmi aktorok teljes<br>autonómiája                                                   |
| központi tervgazdaság                                                                            | adminisztratív piac, az alku<br>társadalma, második gazdaság                                             | piaci mechanizmusok                                                                          |
| központi érdekképviselet<br>és érdekérvényesítés,<br>a társadalmi érdek<br>megtestesítője a párt | kvázi korporativizmus,<br>kliens-patrónus viszony,<br>paternalizmus, kriptopolitika                      | sokféle csoportérdekek szabad<br>küzdelle, aminek eredménye<br>közelíti a társadalmi érdeket |
| központosított döntéshozatal,<br>nincs participáció                                              | rejtett részvétel: a döntések<br>informális befolyásolása<br>(kliensként), szakértői<br>részvétel        | társadalmi részvétel a döntési<br>folyamatokban                                              |

Végigtekintve HANKISS különböző elemzésein, a Kádár-kori magyar társadalom történetének sajátos olvasata rajzolódik ki. Az államszocializmus társadalmi berendezkedését alapvetően egy negatív modernizációs kényszerpálya határozza meg, amit a cselekvéskoordináció monopolizálására tett kísérlet jellemez (ennek elemei az atomizálás, infantilizálás, elbizonytalanítás). Ugyanakkor fokozatosan kibontakoznak e kényszerpályát ellensúlyozó tendenciák: először különálló szférákat hozva létre (második társadalom), majd később összefonódva a negatív modernizáció kereteivel (hibrid társadalom). Úgy gondolom, hogy a fenti diagnózisok számos adalékkal szolgálnak az államszocializmus életvilágáról és a lehetséges rendszerkapcsolódásokról. Ezeket próbálom meg kifejezni a következő fejezetben.

iskolai szocializációs ágens, hanem a család közvetítésével – az egyén elsajátítja a második társadalom paradigmáját, ami a második társadalomban igazítja el (SZABÓ 2000: 124).

*Életvilág és rendszer az államszocializmusban*

A HABERMASI társadalomelmélet alapján az életvilág nyitottsága, vagyis kommunikatív racionalitása alapján jellemezhető. Ez a racionalitás az életvilágot újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok racionalitásától (vagyis a cselekvéskoordinációt meghatározó morális fejlődési foktól) függ. Ugyanakkor ettől a racionalitástól függ a rendszerek kialakulásának lehetősége (legalább konvencionális moralitás szükséges az általános érvényességű rendszermechanizmusok állandósulásához). Ezek azok a szempontok, amik felől újra lehet értelmezni a Kádár-kor társadalmi berendezkedésére vonatkozó megfigyeléseket.

Első lépésben érdemes számba venni, hogy mi következik a negatív modernizáció téziséből az életvilág racionalitására nézve. A negatív modernizációt mindenekelőtt a tradíció felbomlása jellemzi, vagyis a hagyományos személyközi viszonyok, társulási formák felszámolása. Önmagában ennek a folyamatnak a kommunikatív racionalizálódás szempontjából akár pozitív hatást is tulajdoníthatnánk (amennyiben a tradíciók lebomlása jelentheti a posztkonvencionálisra való átmenetet), azonban a hozzá társuló további folyamatok ennek ellenkezőjére utalnak. Ahogy azt az amerikai értéktérrel való összehasonlítás felfedi, a hagyományos értékek gyengülése nálunk nem járt együtt a modernitás pozitív értékeinek kialakulásával, a pragmatikus, autonóm személyiségképpel való azonosulással. A hagyományos értékek eltűnésével a hagyományos közösségek is felbomlottak. Az új értékek kialakulásának hiányában a rájuk utalt közösségek kialakulása is elmaradt. Mindez a társadalom atomizálódásához vezetett. Az atomizálódást kiegészítette, hogy a felülről szervezett társadalmi cselekvés modellje vált általánossá, hozzájárulva új paternalista függési viszonyok kialakulásához, a társadalom infantilizálódásához.

A társadalom egyidejű atomizálása és infantilizálása igazán veszélyes elegyet alkot az életvilág kommunikatív újratermelése szempontjából. Az életvilág kommunikatív cselekvések sorozatában történő újratermelésének ugyanis egyszerre előfeltétele egy relatíve autonóm személyiség és a minél sűrűbb kommunikációs hálózat. Az infantilizálódás a jelentés-létrehozás előbbi forrását, az atomizálódás pedig ez utóbbi forrását lehetetleníti el. Hiszen egy mesterségesen gyermeklétben tartott egyén pontosan a világ önálló értelmezésének képességétől van megfosztva, egy atomizált társadalmat pedig az interakciók alacsony sűrűsége jellemez.

Az egyidejű infantilizálás és atomizálás jelentősége a különböző típusú cselekvéskoordinációs mechanizmusok és a KOHLBERGI morális fejlődés közti kapcsolat alapján érthető meg pontosabban. A felülről szervezett és egyidejűleg atomizált társadalomban a nyilvános interakciók sűrűsége relatíve nagyobb a hatalmi viszonyban lévők, mint az egyenlő pozíciójú felek között. A központi hatalom mindenkori képviselőjével folytatott interakció ugyanakkor kommunikatív racionalitását tekintve torzított: a jelentések elfogadása nem a jobbik érvtől, hanem a hatalom birtokosának jóváhagyásától függ.

Első pillantásra nem egyértelmű, hogy ez a hatalmi egyenlőtlenség prekonvencionális vagy konvencionális – WEBERI értelemben hatalmi vagy ural-

mi – jellegű-e, vagyis a konkrét másik tekintélyéhez, vagy pedig egy szerephez, normához kötött. Úgy gondolom, hogy a HANKISS által bemutatott „kettős kötés” gyakorlatára utalva belátható, hogy az előbbiről van szó. A párt képviselőinek hatalmi helyzete ugyanis nem egy explicit, elismert, intézményesült normatív rendben gyökerezett, hanem egy ki nem mondott, de mindenki által félt, implicit hatalmi szerkezetben. Elég a kettős kötés gyakorlatára utalni, ami azt fejezi ki, hogy expliciten és impliciten más szabályok érvényesek. A szabályoknak ez a megkettőződése, az, hogy az adott helyzetben érvényes szabályok meghatározása a mindenkori hatalom képviselőjétől függ és semmi mástól, a pártot képviselők hatalmi potenciáljának forrása. Minthogy a pártot képviselők érdeke megakadályozni a legitim konvencionális morális rend kialakulását (hiszen hatalmuk annak hiányán alapul), ezért az általuk képviselt hatalom természetét tekintve prekonvencionálisnak tekinthető. Ennek megfelelően az ilyen cselekvéskoordinációs helyzetekben megjelenő viszonyok nem a konvencionális moralitáson alapulnak (nem egy közösen elismert normarendszer következményei), hanem a nyers hatalmi erőviszonyokat fejezik ki. Ilyenformán belátható, hogy az államszocialista paternalizmus jellegét tekintve prekonvencionális morális szinten rekesztette meg az interakciókat.

A prekonvencionális morális szintű interakciókban újratermelt életvilág racionalitását tekintve rendkívül korlátozottnak tekinthető. A keretei között lefolytatott legtöbb jelentéshasználat dogmatikus, érvek helyett a kommunikáción kívüli hatalmi viszonyoktól függ. A formális szempontok szerint korlátozott racionalitásúnak tekinthető életvilág tartalmait tekintve is dogmatikusnak minősül. A nyilvános interakciók tartalmilag a pártállami ideológiához igazodnak. A megkérdőjelezhetetlen jelentések között egyaránt találunk elvieket (pl. a magánhaszon elvének tiltása) és történetiket (pl. '56 forradalom mivoltának tagadása). Ezek a kritikailag nem tárgyalható témák tabuként jelentek meg a nyilvános interakciókban, kijelölve a viták tartalmi határait.<sup>17</sup>

Ha pusztán a negatív modernizáció diagnózisát tartjuk szem előtt, az államszocializmus életvilágát formálisan (az őt újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok prekonvencionális szintűek) és tartalmilag (ideológiailag meghatározott tabuk) egyaránt korlátozott racionalitásúként jellemezhetjük. Ez az értelmezés azonban önmagában túlságosan egyoldalú. Ugyanis – ahogy arról HANKISS második társadalomra vonatkozó vizsgálatai tanúskodnak – a '80-as évekre egyre határozot-

17 A sztálinista államszocializmus életvilágát, e jellegzetességére (tartalmi dogmatizmusra) utalva, TALLÁR Ferenc reszakkralizált életvilágnak nevezi (1994). NÉMEDI Dénes egy tanulmányában kritizálja TALLÁRT fogalomhasználatá miatt. Úgy érvel, hogy a reszakkralizált életvilág valójában nem is életvilág, hisz nem természetesként adott, hanem az egyénekre ráerőltettként szükségképpen külsődleges, s mint ilyen, reflektált (NÉMEDI 1990: 114). Úgy gondolom, hogy NÉMEDI kritikája TALLÁRRAL szemben helytálló, amennyiben azt csakugyan nem állíthatjuk, hogy a sztálinizmus dogmatikus jelentései beépültek volna az egyének életvilágába (magától értetődőként elfogadták volna őket). Ugyanakkor álláspontom szerint ez a bírálat összességében mégis kiegészítésre szorul. Akárcsak TALLÁR, az életvilág korlátozott racionalitását NÉMEDI is pusztán a tabuk (dogmatikus jelentések) alapján azonosítja. Nem veszi elég komolyan, hogy a HABERMASI elméletben az életvilág a kommunikatív cselekvés komplementere, vagyis az egyik nem jellemezhető a másik nélkül, hogy az életvilág fogalma feloldódik a kommunikáció fogalmában, egy folyamatként teteleződik. Racionalitása ezért formális szempontból az őt újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok minőségén múlik. Ez azt jelenti, hogy ha tartósan prekonvencionális szintű cselekvéskoordinációs mechanizmusokban vesz részt valaki, életvilága ehhez igazodó racionalitású lesz. Vagyis elméletileg egyáltalán nem lehetetlen, hogy a TALLÁRI értelemben vett reszakkralizációt szó szerint értsük, azzal a kitétel, hogy nem tartalmilag, hanem formálisan tekintjük korlátozott racionalitásúnak az életvilágot (vagyis nem az adott jelentések dogmatikusak, hanem a jelentés-létrehozási módok). Igaz ugyanakkor, hogy a magyar viszonyokra ez a megállapítás – a második társadalom térnyerése okán – semmiképp sem érvényes kizárólagosan.

több formát öltött a társadalom egy a hivatalostól eltérő keretek között szerveződő szférája. Erre a szférára nem érvényesek a hivatalos ideológia által torzított életvilágról elmondottak. Ezt a szférát ugyanis nem jellemzi sem az infantilizáltság, sem a felülről szervezettség, sem az atomizáltság. A második társadalom paradigmáját – ahogy az a második táblázatból kiderül – az elsővel szemben nem-hierarchikus viszonyok, alulról szervezettség, integráltság, heterogenitás, decentralizáltság, és az ideológiai dogmatizmustól való mentesség jellemzi.

A második társadalmat HANKISS szerint a hivatalostól eltérő paradigma, vagyis a hivatalostól eltérő szabályok, szerveződési elvek különböztetik meg. A HABERMASI társadalomelmélet keretei között ezt úgy értelmezhetjük, hogy a második társadalom a cselekvéskoordinációs mechanizmusok és az általuk újratermelt életvilág szintjén különböztethető meg az elsőtől. Míg az első társadalom életvilága prekonvencionális morális cselekvéskoordinációs mechanizmusok során termelődik újra, addig a másodikról ezt nem mondhatjuk el, annak kommunikatív racionalizálódása előtt nem állnak szisztematikus gátak. A cselekvéskoordináció-racionalizálódás formális akadályainak elhárulása okán az első társadalomra jellemző tabuk is eltűnnek.

A HANKISSI paradigmák meghatározta társadalmi szférák ugyanakkor nem feleltethetők meg fogalmilag minden további nélkül a HABERMASI cselekvéskoordinációs mechanizmusokban újratermelődő életvilágoknak. Hiszen míg a „társadalmi szférák megkettőződése” minden további nélkül értelmezhető, addig az „életvilág megkettőződésének” értelmezése fogalmilag nem magától értetődő.<sup>18</sup> Ezért tisztázni kell, hogy a második társadalom mintájára milyen értelemben beszélhetünk az életvilág megkettőződéséről. Az életvilág – ebben HUSSERL, SCHÜTZ és HABERMAS egyetértenek – legfontosabb sajátossága természetes, evidens mivolta. Az életvilág reflektálatlan, preintencionális értelemképződés eredményeként jön létre, ebben az értelemben a számunkra adott világ értelmezésének fundamentális szintje, minden további evidencia alapja. Reflektálatlan mivoltából fakadóan az életvilág nem strukturált tudáskészlet, hanem diffúz jelentéshorizont, amin – horizont mivoltából fakadóan – soha nem kerülhetünk kívül. E tulajdonságából kifolyólag megkettőződéséről csak sajátos értelemben beszélhetünk: az életvilág definíció szerint nem kettőződhet meg abban az értelemben, hogy kétféle horizont lenne adott természetesként számunkra (hisz ez azt a paradoxont implicálná, hogy az életvilág horizontjára kívülről tekintenénk). Ehelyett azt mondhatjuk, hogy a törésvonal az életvilágon belül húzódik meg.

A kettős társadalom az életvilágon belül jelenik meg, az egymástól élesen elkülönülő cselekvéskoordinációs mechanizmusok által kijelölt szférák szerint. Az életvilág részévé válik, hogy a nyilvános, formális cselekvési helyzetekben az első paradigma szabályai érvényesek (vagyis az, hogy nincsenek legitim szabályok, tekintélyalapú cselekvéskoordináció érvényes); a privát (közei barátokkal, családtagokkal lefolytatott) cselekvéshelyzetekben viszont érvényüket veszti ezek

18 Erre a problémára NÉMEDI Dénes hívta fel a figyelmet az MSZT 2009-es éves konferenciáján elhangzott előadásom kapcsán.

a szabályok. Ilyenformán az első és a második társadalom az életvilágot abban az értelemben kettőzi meg, hogy természetes, reflektálatlanul adott megkülönböztést hoz létre a széles körű, ám korlátozott kommunikatív racionalitású és a szűk körű, ám korlátlan racionalitású társas cselekvéshelyzetek között.

Az életvilágon belüli törésvonal által kijelölt két szféra kiterjedését és kommunikatív racionalitását tekintve tér el egymástól. Az informális cselekvéshelyzeteket meghatározó életvilág racionalitásáról korábban kiderült, hogy a központi hatalom nem állít szisztematikus korlátokat racionalizálódása elé. Ez a belátás ugyanakkor kiegészítésre szorul egyéb korlátok okán. Ezek a korlátok pusztán a HANKISSI megközelítésben nem hozzáférhetőek, csak a kommunikatív racionalitás kibővített elmélete perspektívájából tárulnak fel, minthogy a második társadalombeli cselekvéskoordináció morális alapjainak sajátos mivoltából fakadnak. A második társadalom kiterjedését tekintve a közeli informális viszonyokra korlátozódik, amennyiben csak a hatalom által nem ellenőrzött területeken lehetséges. Ezeket a baráti-rokoni viszonyokat az jellemzi, hogy konkrét egyénekre értelmezettek. Ebben az értelemben nem általános igazságossági elveken alapulnak, hanem a közös ismeretség, az intimitás moralitásán.<sup>19</sup> Így – bár a kommunikatív racionalitás szempontjából hasonló szerepet tölthet be adott konkrét viszonyokban, mint egy magas morális fejlődési fokú igazságosságkonceptió – az intim viszonyokban gyökerező moralitás önmagában mégis korlátozott amiatt, hogy definíció szerint általánosíthatatlan.

A kettős társadalom modelljét a HABERMASI elmélet alapján úgy értelmezhetjük, mint az életvilág belső differenciálódását: a nyilvános, formális cselekvéshelyzetek korlátozott racionalitású, dogmatikus jelentésekkel jellemezhető keretbe, az intim, informális cselekvéshelyzetek pedig szisztematikusan nem korlátozott, ugyanakkor nem általánosítható keretbe ágyazódtak. Ezen értelmezésből kiindulva jellemezhető a második társadalomból kialakult hibrid társadalom hankissi modellje. Ezt a modellt az jellemzi, hogy a korábban világosan különváló első és második társadalom fokozatosan egyre több szállal kapcsolódott egymáshoz. A korábban különböző paradigmák által szervezett cselekvéshelyzetekben összekeveredett egymással a két paradigma, egy új, kevert paradigmát hozva létre.

A HABERMASI elmélet alapján ez a fejlemény úgy értelmezhető, hogy az életvilágot élesen kettéválasztó határvonal elmosódott. Ennek két következménye lett: a korábban egyértelműen prekonvencionális szinten koordinált nyilvános, formális cselekvéshelyzetekben lehetőség nyílt az informális moralitás általi koordinációra, és fordítva, az informális moralitás koordinálta cselekvéshelyzetek is potenciális terepévé váltak a prekonvencionális cselekvéskoordinációnak.<sup>20</sup> A keveredés következtében relatíve homogenizálódott az életvilág, fellazult a formális viszonyok dogmatizmusa. Ugyanakkor ez nem eredményezett minőségi változást, amennyiben a

19 Arról, hogy milyen értelemben alternatívája és előfeltétele az intimitás moralitása a KOHLBERG–HABERMASI kognitív igazságosságon alapuló moralitásnak, egy korábbi tanulmányomban írtam LEVINAS kapcsán (Sik 2009c).

20 Ez utóbbi hatásra jelen tanulmányban nincs mód külön kitérni, fontossága ugyanakkor aligha igényel külön magyarázatot, hiszen a stratégiai moralitás legintimebb viszonyokra való kiterjedése, az ezzel járó gyanakvás és bizalmatlanság jól ismert problémáknak tekinthetők.

hivatalos dogmák kommunikatív irracionalitása csakis olyan viszonyokban enyhült, ahol az intimitás moralitása érvényesült. A második társadalom csak úgy hathatott az elsőre, hogy magán hordozta korlátait is: minthogy a második társadalomra jellemző cselekvéskoordináció morális bázisa nem egy általánosítható, kognitív moralitás volt, ezért ezen cselekvéskoordináció keveredése az első társadalomra jellemző prekonvencionális moralitással nem eredményezte egy általánosítható morális bázis létrejöttét. A nyilvános interakciós folyamatok ilyen bázis hiányában továbbra is a „kettős kötés” bizonytalanságát hordozták magukon, a nyilvános kommunikáció továbbra is nélkülözte legitim morális bázisát.

A határok elmosódásával ezért valójában nem csökkent a kontingencia a korábban különvált cselekvési szférák keveredésével, hanem bizonyos értelemben megnőtt. Az életvilág rehomogenizálódása következtében a nyilvános cselekvéshelyzetekben egy újabb dimenzióval gyarapodott a „játéktér”: azt is az interakció során kellett eldönteni, hogy az első vagy a második társadalom cselekvéskoordinációs sajátosságai érvényesek-e. A kibővült játéktér, a megnövekedett kontingencia megnövekedett koordinációs teljesítményt igényelt volna, amit az eredetileg is nagy bizonytalansággal terhelt cselekvéshelyzetekben legitim normák nélkül nem sikerülhetett intézményesen megvalósítani. Intézményes cselekvéskoordinációs megoldás híján, kölcsönös bizalmatlanság szerint szerveződő stratégiai játszmává alakultak az interakciós helyzetek, melyekben mindenki igyekezett minimalizálni a veszteségét. Ezt a bizonytalanságot és a folyamatos, mindent átható egyezkedési kényszert fejezik ki a harmadik táblázatban bemutatott hibridek.

A hibrid cselekvéskoordinációs viszonyok HABERMASI értelemben a kölcsönös megértésre törekvő nyelvhasználat helyett érdekkövető, stratégiai nyelvhasználatra utalnak, vagyis a kommunikatív racionalitás nyílt mellőzésére. A KOHLBERGI tipológia alapján a második morális fejlődési fok és az érdekvezérelt cselekvéskoordináció feleltethető meg ennek a beállítódásnak.<sup>21</sup> Az érdekvezérelt cselekvéskoordinációk sorozatában újratermelt életvilág ezen érdekviszonyok nyomát viseli magán. Szemben a negatív modernizáció életvilágával, ami tekintélyvezérelt interakciókban termelődött újra, nem tartalmaz szükségképpen dogmatikus jelentéseket. Ebben az értelemben a HABERMASI–KOHLBERGI morális fejlődési pályán való előrelépést fejezi ki. Ugyanakkor – szemben a konvencionális morális fokon újratermelt életvilágokkal – az már nem áll a hibrid életvilágra, hogy egy az érdekektől független – akár azokkal szemben is képviselt – normarendszer jelenne meg benne. A formális szempontból érdekvezérelt interakciókkal jellemezhető hibrid életvilág tartalmi elemei folyamatos alku tárgyát képezték.

Az államszocializmus életvilágának HANKISS három diagnózisa alapján törtenő jellemzése után azt kell megvizsgálni, hogy milyen rendszerek alakultak ki ezen életvilágok talaján, és milyen összefüggésben áll mindez a gyarmatosítás

21 A félreértések elkerülése végett fontos tisztázni, hogy természetesen nem arról van szó, hogy minden interakció tekintélyvezérelt, majd később érdekvezérelt lett volna az államszocializmusban, még csak arról sem, hogy az interakciók adott százaléka ilyen vagy olyan lett volna (erre vonatkozó megállapításokat aligha lehetne megfogalmazni). Az állítás ehelyett az, hogy az egymással nyilvános-formális keretek között először találkozó feleknek milyen várakozásokra volt alapjuk egymást illetően. Vagyis egy általános nyilvános cselekvéshelyzetben milyen morális bázis szerint jártak el.

HABERMASI tézisével. HABERMAS elmélete szerint a „másodrendű differenciálódás”, vagyis az önálló rendszerek leválása az életvilágról legalább konvencionális morálitást és jogrendet feltételez. Ennek az a magyarázata, hogy a legalább konvencionális morálitás tartalmaz a cselekvéshelyzetek konkrétságától eloldott, általánosnak tekinthető elemeket (a prekonvencionális morálitás konkrét másikkal való viszonyra értelmezett). A morális fejlődés ezen szintjén válik lehetségessé absztrakt, formális elvek (szerepek, normák) szerint koordinálni a társas cselekvéseket. Konvencionális morális szinten ugyanis a cselekvők külön egyezkedési folyamat nélkül is kölcsönösen elvárhatnak egymástól adott cselekvésmintákat. Az ily módon általánosított legitim cselekvésvárások teszik lehetővé, hogy általánosított kommunikációs médiumok koordináljanak bizonyos típusú társas cselekvéseket. Az általánosított médiumok révén elkülönült cselekvési rendszerek jönnek létre, amelyek második természetűé válnak, adott cselekvéshelyzetben a cselekvők számára külső környezetként adóttak. Így érthető, hogy pontosan milyen értelemben függ a rendszer életvilágbeli alapjaitól: csakis annyiban jöhet létre stabil, önálló rendszer, amennyiben stabil, legitim jelentésekkel le van horgonyozva az életvilágban.

Álláspontom szerint ez az a követelmény, ami az államszocializmus semelyik szakaszában nem teljesült. A negatív modernizáció életvilágáról kiderült, hogy prekonvencionális – azon belül is tekintélyvezérelt – interakciók sorozatában termelődött újra. Ennek megfelelően keretei között nem nyílt lehetőség az önálló rendszerek leválására. Sem a gazdasági cserefolyamatok, sem az adminisztratív igazgatási folyamatok nem képeztek autonóm normamentes övezetet, mindkét alrendszer alá volt rendelve a központi ideológiának. Így sem a gazdaság nem szerveződött a haszonmaximalizálás, a rentabilitás moráltól független elvei szerint, sem pedig az adminisztratív alrendszer a formális legalitás alapján. Mindkét elvet felülírta a hivatalos ideológia, vagyis a rendszerek dogmatikus életvilágbeli alapja.<sup>22</sup> Ez pedig nagymértékben csökkentette a rendszerek hatékonyságát, vagyis növelte a válságtendenciák kialakulási esélyeit.<sup>23</sup>

A kettős társadalom keretei között látszólag lehetőség nyílik ennek a nehézségnek a meghaladására, hiszen a kettéhasadt életvilágban a tekintélyvezérelt interakciók mellett, a privát viszonyok kontextusában beszélhetünk racionális cselekvéskoordinációs mechanizmusokról, amik talaján létre is jöttek az első társadalom alrendszerének megkettőződésai. Ebben az értelemben beszélhetünk a gazdaság megkettőződéséről, valamint az adminisztratív rendszer megkettőződéséről (HANKISS 1989: 124–132).<sup>24</sup> Ezek az „alrendszerek” minden esetben

22 TALLÁR Ferenc megjegyzi, hogy ezek az ideológiai dogmák valójában csak a pártelit számára voltak ténylegesen az életvilág részei, természetesként elfogadott jelentések. Azonban minthogy ők a társadalom többi tagjával szemben hatalmi pozícióban voltak, a tekintélyvezérelt interakciókon keresztül érvényesíteni tudták ezt az életvilágot.

23 Az államszocialista rendszerek diszfunkcionalitásáról számos elemzés született (lásd pl.: KORNAI 1980). NÉMEDI amellett érvel, hogy a rendszerek belső válságai mellett az államszocializmus válságtendenciáit egy új dimenzióval bővíti a rendszerek egymással való összesomosódása, vagyis az a tény, hogy egymástól nem függetlenek (NÉMEDI 1990: 118). Ezen elemzéseket kiegészíti az általam bemutatott diagnózis, miszerint az államszocializmus rendszerválását az okozza, hogy a rendszerek soha nem oldódtak el ténylegesen életvilágbeli alapjaiktól.

24 Az első gazdaságot kiegészítő második gazdaság – önellátó vagy maszek, munkán és vagyonon (pl. kölcsön, bérlet, finanszírozás), pozíción alapuló – járadékszerű jövedelmeken alapult (GÁBOR–GALASI 1981). A második adminisztratív rendszert az érdekérvényesítés alternatív csatornáit jelenítik meg, a különalku, a korrupció, a protekció, a klienspatrónus viszonyok (HANKISS 1989: 128).

az első társadalom dogmatikus, el nem fogadott jelentéseinek tagadásai mentén szerveződtek: a második gazdaság az egyéni haszonmaximalizálás elvén alapul, a döntéshozói kapcsolathálóok rendszere pedig az egyéni érdekképviselő elvén. Azonban minthogy nem egy általánosítható konvencionális moralitáson, hanem az intimitás moralitásán alapulnak, végső soron nem válhattak le az intimitást hordozó konkrét személyközi kapcsolatokról, vagyis nem alkothattak ténylegesen rendszerűen koordinált cselekvési szférákat.

A hibrid életvilág alapvetően érdekvezérelt interakciók során termelődik újra, s mint ilyen, szintén megreked prekonvencionális szinten. Keretei közt a rendszer és életvilág közti határ ugyanúgy elmosódik, ahogy a negatív modernításban, azonban azzal ellentétben nem a pártállami ideológia normatív dogmái határozzák meg a rendszereket. Ezek a dogmák – szimbolikus tétekként – maguk is beépülnek a különböző aktorok egyezkedési folyamataiba, mely egyezkedési folyamatok eredményeként létrejött, a pillanatnyi érdekviszonyokat kifejező különalkuk határozzák meg a „rendszerek” aktuális működésrendjét. Az ily módon szerveződő rendszer-életvilág konglomerátumok amiatt nem tekinthetők szétkapcsolódottnak, mert – hasonlóan a második társadalom alrendszereihez, aminek térnyerése következtében jöttek létre – konkrét aktorok pillanatnyi alkuitól függték, és így nem alkothattak önállósult cselekvési szférákat.

Vagyis úgy tűnik, hogy különbözőképpen ugyan, de az államszocializmus mindegyik szakaszáról elmondható, hogy az önálló rendszerek kialakulása elé szisztematikus akadályokat állított az életvilág korlátozott racionalitása. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy semmilyen értelemben ne lettek volna rendszerek az államszocializmus évei alatt. Hiszen létezett pénz médiuma által koordinált gazdasági alrendszer és jogi-hatalmi úton koordinált adminisztratív alrendszer. Azonban ezek az alrendszerek nem váltak el az életvilágbeli alapjaiktól, nem önállósodtak.<sup>25</sup> Ez alapján úgy gondolom, hogy a magyar államszocializmus esetében a HABERMASi gyarmatosítás tézise revízióra szorul.

HABERMAS – a posztliberális társadalmak különböző integrációjú megvalósulásaként – strukturálisan hasonlóan tekinti a szocialista és kapitalista késő modern társadalmakat (HABERMAS 1987: 383–384). Mindkét esetben érvényesnek tartja a gyarmatosítás tézist, azzal a kitételrel, hogy míg a szocializmusban az adminisztratív, addig a kapitalizmusban a gazdasági a gyarmatosító alrendszer. A kapitalista rendszerek potenciális válságát a gazdasági konjunktúraciklus, a szocialista társadalmakét az igazgatás racionalitási deficitje okozza. Mindkét esetben az történik, hogy a különböző típusú rendszerválságokat az életvilágra áttolva tompítja a rendszer, zavarokat keltve az életvilág újratermelési folyamataiban. A kapitalizmus esetében a gyarmatosítás az eldologiasodás – más szóval

25 Természetesen az életvilágbeli alapjaitól tökéletesen a nyugati kapitalista társadalmakban sem oldódtak el a rendszerek, ebben az értelemben ez a vízió tényellenes. Ugyanakkor azt lehet mondani, hogy a magyar sajátosságok mégis minőségileg eltérnek ezektől az esetektől. Nálunk az önálló rendszerek kialakulásának szisztematikus gátfát képezte a negatív modernizáció prekonvencionális, a második társadalom intimitás alapú moralitása, majd a hibrid társadalom érdekvezérelt moralitása. A nyugati kapitalizmusokban ezzel szemben a konvencionális moralitás hiánya nem lehetetlenítette el eleve a rendszerek önállósodását.

„a cselekvési szférák monetarizálása és bürokratizálása”, vagyis a társadalmi cselekvés kapitalista termelésnek leginkább megfelelő kereteinek kialakítása – formáját öltik. A szocialista társadalmak esetében a gyarmatosítás a nyilvánosság „pszeudopolitikaivá alakításának”, vagyis a tényleges viták álvitákkal való felcserélésének formáját ölti, ami a tényleges döntéshozatal adminisztratív rendszer kezében tartásához járul hozzá (HABERMAS 1987: 385–386).<sup>26</sup>

Közelebbről szemügyre véve a hazai életvilág és rendszer sajátosságait, úgy gondolom, hogy HABERMAS diagnózisa a magyar államszocialista társadalom esetében nem helytálló. Ahogy azt igyekeztem bemutatni, álláspontom szerint Magyarországon ugyanis ki sem alakulhattak olyan önálló rendszerek, amik azután gyarmatosító instanciaként léphettek volna működésbe. A magyar társadalom történetének sajátossága, hogy nem a rendszer felől érkező kolonizációs hatások torzították a modernizáció folyamatát, hanem egy alapvetően premodern probléma, az életvilág korlátozott racionalitása. Ennek a hivatalos, korlátozott racionalitású életvilágnak ugyan alternatívájaként szolgált a privát szféra – intimitás moralitása által meghatározott interakcióiban újratermelődő – tetszőleges racionalitású életvilága, ám, újratermelési módjából fakadóan általánosíthatatlanként, nem szolgálhatott rendszerképződés alapjául. Még úgy sem, hogy a modernizáció e mellécsatornán lezajlott racionalizálódási folyamatai újraegyesülve a hivatalos életvilággal hibrid formációt hoztak létre. A hibrid életvilágban ugyanis az egyéni érdekkövetés moralitása vált a társadalomszervezés (cselekvéskoordináció) közös nevezőjévé, ily módon továbbra is megátolva az ennél stabilabb moralitást igénylő önálló rendszerek kialakulását.

Táblázatszerűen összefoglalva a fentieket, a cselekvéskoordináció alábbi sajátosságai jellemezték Magyarországot a rendszerváltás pillanatában:

4. táblázat: Életvilág és rendszer az államszocializmusban

|                      | Domináns<br>cselekvéskoordinációs<br>típus                        | Életvilág                                                                                          | Rendszer                                                                                |
|----------------------|-------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|
| Negatív modernizáció | tekintélyvezérelt                                                 | a pártállam ideológiai<br>dogmái által<br>meghatározott                                            | dogmáknak/tekintélyi<br>viszonyoknak<br>alárendelt                                      |
| Második társadalom   | tekintélyvezérelt/<br>szabad (az intimitás<br>moralitásán alapul) | a pártállam ideológiai<br>dogmái által<br>meghatározott/<br>szabad (de korlátozott<br>kiterjedésű) | dogmáknak<br>alárendelt/intim<br>szférára korlátozott<br>(emiat nem<br>általánosítható) |
| Hibrid társadalom    | érdekevezérelt                                                    | érdekvizonyok által<br>meghatározott                                                               | életvilággal<br>összefonódott                                                           |

26 Korábban említett tanulmányában NÉMEDI Dénes is kitér arra, hogy a kapitalista és szocialista rendszerek – a gazdasági és a bürokratikus alrendszer válságából levezetett – HABERMAS által strukturálisan hasonlóknak tekintett kordiagnózisa nem feltétlenül helytálló. Továbbá utal arra is, hogy a két berendezkedés patológikus tendenciái közti tényleges különbségek csak az életvilág elemzési szintjének bevonásával írhatók le (NÉMEDI 1990: 120–125). Azonban NÉMEDI számára az életvilág elemzése a civil társadalomra korlátozódik. Így elkerüli figyelmét az életvilág kommunikatív aspektusának és morális alapjainak elemzési szintje. Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy ezen szinteket is beemelve az elemzés horizontjába, az államszocializmus és napjaink problémáinak mélyebb megértésére nyílik lehetőség.

A cselekvéskoordinációs sajátosságok e történetéhez képest értelmezhetők a rendszerváltás utáni folyamatok, mint az ezekből potenciálisan továbbvezető – különböző súllyal érvényesülő – scenáriók megvalósulásai. A következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a különböző scenáriókat, majd megvizsgálom, hogy a rendszerváltás utáni empirikus kutatások fényében melyik milyen mértékben valósult meg.

## A cselekvéskoordináció szerkezetváltása?

A rendszerváltással a Kádár-kor cselekvéskoordinációs sajátosságait meghatározó tényezők fundamentális szinten átalakultak. Az egypártrendszer megszűnésével a negatív modernizációt, az arra épülő második társadalmat és az abból kinövő hibrid társadalmat életre hívó körülmények – a centralizált politikai berendezkedés és az általa dogmatikusan elfogadtatott ideologikus jelentések – is megszűntek. Ezért felmerül a kérdés, hogy vajon a rendszerváltással a cselekvéskoordináció szintjén is lezajlottak-e szerkezeti változások? Más szóval, a cselekvéskoordinációs sajátosságokat alapjaiban meghatározó tényezők eltűnésével milyen változási folyamatok indulhattak, indultak be? A cselekvéskoordinációs sajátosságok átalakulásának lehetséges irányai analitikusan a történeti sajátosságok, valamint a kommunikatív racionalizálódásra vonatkozó belátások figyelembevételével vázolhatók fel. Az így kapott hipotézisek jelölik ki az empirikus elemzések keretét, hozzásegítve a tényleges változások leírásához. Ebben a sorrendben folytatódik az alábbi fejezet.

### *A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának lehetséges forgatókönyvei*

Általában minden funkcionális változás esetében érdemes elgondolkozni azon, hogy adott funkciót betöltő mechanizmus vagy intézmény megszűnése után valami más intézmény átveszi-e a funkció betöltésének szerepét, vagy a funkcionális teljesítmény csökken, szélsőséges esetben nullára redukálódik. Így a cselekvéskoordináció funkcióját betöltő intézmények és mechanizmusok szerkezetváltása esetében is érdemes felvetni azt a lehetőséget, hogy a Kádár-korban megszokott cselekvéskoordinációs mechanizmusok kereteinek megszűnése nem eredményezte-e magának a cselekvéskoordinációs teljesítménynek a csökkenését, vagyis a társadalmi integráció gyengülését. Ezt a hipotézist nevezem a „cselekvéskoordinációs vákuum” hipotézisének. A cselekvéskoordinációs vákuum feltehetően közvetlenül a változás közelében erős. Attól távolodva fokozatosan új cselekvéskoordinációs gyakorlatok alakulnak ki. Az új gyakorlatok kialakulásának – a kommunikatív racionalitáshoz való pozitív vagy negatív viszony szerint – alapvetően kétféle tendenciája írható le.

Az egyik lehetséges forgatókönyv a „kommunikatív racionalizálódás” hipotézise. A Kádár-kor különböző cselekvéskoordinációs sajátosságai történetileg nem függetlenek egymástól. A negatív modernizáció keltette kihívásokra mintegy válaszként jött létre a második társadalom, aminek felemás térhódítása eredményezte a hibrid társadalom kialakulását. A rendszerváltás ebből a perspektívából

egy esélyként jelenik meg, a kényszerpályáról való letérés lehetőségeként, a modernizáció nyugati típusú pályájára való (újra)csatlakozásként.<sup>27</sup> Ezt a felfogást fejezi ki a HABERMASI elmélet keretei között a kommunikatív racionalizálódás hipotézise. Az államszocializmusban a megkérdőjelezhetetlen pártállami ideológia hatalmi eszközökkel történő elfogadtatásának gyakorlata állt elsősorban a kommunikatív racionalizálódás útjában. Miután ez az akadály elhárult, a tekintélyvezérelt nyilvános interakciók alapja megszűnt, feltehető, hogy a többi késő modernitásbeli társadalomhoz hasonlóan Magyarországon is kiteljesedik a kommunikatív racionalizálódás. Annak eredményeként pedig lehetővé válik az, ami az államszocializmusban az életvilág korlátozott racionalitása miatt elmaradt: az önálló stabil alrendszerek létrejötte.

A kommunikatív racionalizálódás tézisének hazai viszonyokra való vonatkoztatása ugyanakkor nem problémamentes. A kommunikatív racionalizálódás HABERMASI leírása egy hosszabb távú tendenciára vonatkozik, a pozitív modernizációs pálya bemutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a leírás önmagában nem nyújt kellő elméleti támpontot a rendszerváltás értelmezéséhez, ahhoz túl nagy léptékű értelmezési keret. Arra vonatkozóan nem ad semmilyen támpontot, hogy miként alakulhat át egy történetileg negatív modernizáció pozitívvá. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adjunk, pontosan kell látnunk, hogy milyen pályát futott be a negatív modernizáció Magyarországon. Csakis e pálya ismeretében tehetünk kísérletet a pozitív modernizációhoz, a kommunikatív racionalizálódáshoz vezető út (és buktatói) elméleti rekonstrukciójára, hiszen ez az út a negatív modernizációs pálya folytatásaként képzelhető csak el.

A kommunikatív racionalizálódás folyamata többféleképpen is megakadhat, torzulhat. E lehetséges megakadások és torzulások feltérképezéséhez az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságáiból kell kiindulni. A késő Kádár-kori hibrid társadalom életvilága érdekevezérelt interakciók során termelődött újra, így moralitását tekintve meghaladta ugyan a tekintélyelvű szintet, azonban prekonvencionális szinten maradt, és ebből fakadóan a rendszerintegráció keretei között nem önállósult. Integrációját ebben az értelemben – tekintély, normatív rend és önálló rendszerek híján – a személyes játszmák határozták meg. Ezeket a játszmákat az jellemezte, hogy konkrét személyek közti viszonyokra értelmezettek, vagyis soha nem válhattak függetlenné a bennük részt vevő konkrét személyektől. E játszmák eredményeként nem alakulhattak ki általános érvényességű, intézményesedett személyközi viszonyok (szerepek és normák). Ehelyett egyéni, bejáratott „cselekvési stratégiák” rögzültek.<sup>28</sup> Ebben az értelemben a hibrid társadalom nem interszubjektív, hanem szubjektív szinten került koordinálásra,

27 Lényegében ezt az álláspontot képviselte HABERMAS is a kelet-európai rendszerváltásokat „bepótló” vagy „helyrehozó” forradalomként definiálva (HABERMAS 1991).

28 Ezek az egyéni stratégiák sok tekintetben a BOURDIEU-i habitus fogalmával jellemezhetők: akárcsak a habitus, ezek a cselekvési stratégiák is mezőpozíciók által meghatározott érdekviszonyokhoz igazodnak. Ami miatt mégsem feleltetem meg a cselekvési stratégiákat a habitusnak, az az intencionalitás dimenziója: míg BOURDIEU-nél erősen háttérbe szorul a cselekvés intencionalis szintje, addig az általam is alkalmazott HABERMASI keretben ez fundamentális jelentőségű. Nem gondolom, hogy a cselekvési stratégiák pusztán – a mezőpozíció által kvázi determinált – preintencionális diszpozíciók lennének. Ehelyett úgy tekintek rájuk, mint potenciálisan reflektált, az aktuális személyközi viszonyok függvényében változó stratégiákra.

vagyis integrációját nem legitim normatív rend, hanem az egyéni érdekkövetések egymáshoz igazodó logikája biztosította. Fontos hangsúlyozni e két lehetőség közti különbséget: a normatív rend nyilvános kommunikációban számon kérhető, megvitatható, ez azonban soha nem jellemezte a hibrid társadalom szövevényes, személyes különalkukon alapuló világát.<sup>29</sup> A cselekvési stratégiák ehelyett mindig egyéniek, legfeljebb az intim szférában megvitattak maradtak.<sup>30</sup>

A cselekvési stratégiák hosszú tanulási folyamat során alakulnak ki, és szubjektív szinten rögzültek. Ebből kifolyólag a cselekvéskoordináció interszubjektív keretfeltételeinek megváltozása önmagában nem szükségképpen vezet megváltozásukhoz. Ezen a ponton a kommunikatív racionalizálódás egy pontenciális megakadási pontjára mutathatunk rá. Ezt a lehetőséget fejezi ki a „továbbélő stratégiák” hipotézise. E hipotézis szerint a Kádár-kor cselekvéskoordinációs sajátosságait meghatározó tényezők elmúltával nem alakul át automatikusan a cselekvéskoordináció szerkezete. A korábban kialakult stratégiákat továbbra is követve, a cselekvők reprodukálják a hibrid társadalom cselekvéskoordinációs kereteit, noha ezt a történeti körülmények immár nem indokolják. Így továbbra is személyes játszmákban formálódik a társas cselekvés, továbbra is prekonvencionális morális fokon, érdekvezérelt interakciók sorozatában termelődik újra az életvilág, és továbbra sem kapcsolódhatnak le önálló rendszerek.

A továbbélő stratégiák hipotézise a hibrid társadalom örökségének folytatására utal. Emellett érdemes hipotézisként megfogalmazni a „társadalomfejlődés regressziójának” lehetőségét is, a második társadalomhoz való visszatérés tendenciáját.<sup>31</sup> Ez – hasonlóképpen a továbbélő stratégiák hipotéziséhez – a kommunikatív racionalizálódás megakadásának egy módját tárja fel. A második társadalom továbbélése a hivatalos társadalomszervezéssel szembeni ellenállás és ezzel párhuzamosan egy attól független elvek mentén szervezett szféra kialakításaként képzelhető el. A rendszerváltás után a nyilvános cselekvéskoordinációt nem határozza meg előzetesen semmilyen hatalmi hierarchia, az életvilág racionalitását nem korlátozzák eleve dogmatikus jelentések. Ennek megfelelően a rendszerváltás utáni cselekvéskoordinációs viszonyok tagadása a nyilvánosság és az uralommentes vita (más szóval a demokratikus társadalomszervezés) elvének tagadásaként értelmezhető.

29 Ez a különbség magyarázhatja azt is, hogy a korabeli hazai társadalomtudományos közegben miért tett szert olyan nagy jelentőségre BOURDIEU elmélete. Annak a kérdésnek a megválaszolásához szolgáltatott ugyanis elméleti keretet, hogy egy sem normatívan, sem tekintélyi viszonyok által, vagyis intencionális szinten nem koordinált, továbbá rendszerszerűen sem koordinált társadalmat miként lehetséges integrálni. Ennek a problémának a megoldásához kínál kiváló elméleti eszközöket a mezőpozíciók által meghatározott habitus szerint cselekvő aktor modellje. Ebben a modellben az intencionális cselekvéskoordináció és a rendszer koncepciójától egyidejűleg elrugaszkodva lehet ugyanis magyarázatot adni a társas cselekvésre, mondván, hogy a mezőpozíciók által meghatározott habitus mint diszpozíció magyarázza a társas cselekvést, és a mező tökeviszonyai jelölik ki a cselekvéskoordináció sarokpontjait (ahhoz igazodnak a cselekvők, de anélkül, hogy közös világértelmezésük lenne). BOURDIEU modellje ebben a kontextusban a HABERMASI társadalomelmélet egy speciális problémájára adott megoldásként mutatkozik meg: egy olyan társadalom elemzéséhez kínál szempontokat, ami döntően második morális fokon szerveződik, így sem a közös intencionális világértelmezés révén, sem rendszerszerűen nem koordinálható.

30 Ezen a ponton felmerülhet, hogy a cselekvési stratégiák bizonyos értelemben egy közösen elfogadott normatív rendet alkottak. Ezzel az állásponttal szemben úgy gondolom, hogy a cselekvési stratégiákat amiatt nem tekinthetjük legitim normatív rendnek, mert maga a legitimitás nyilvánosságot feltételez, és a hibrid társadalom cselekvési stratégiáiból éppen ez hiányzik.

31 Elméletileg jogos a felvetés, miszerint a regressziót továbbgondolva a „negatív modernizáció” pályájára való visszatérésre vonatkozó hipotézis is megfogalmazható. Azonban egy ilyen változás egyúttal a demokratikus berendezkedés felbomlását, vagyis egy újabb rendszerváltást is implicálna, így e lehetőség tárgyalása túlmutat a tanulmány keretein.

E tagadással párhuzamosan megjelenhetnek a – kommunikatív racionalitás tagadását a tabuk révén kifejező – különböző ideológiai dogmák szabta keretek között kialakuló rendszerváltás utáni második társadalmak.

Ezt a fejlődési pályát a „decentralizált dogmatizmusok” hipotézisének hívom, ezzel utalva arra, hogy az életvilág racionalitásának rendszerváltás utáni korlátozásai többé nem a központi hatalomtól függnék, hanem alulról szerveződnek, egymással párhuzamosan többféle dogmarendszer alapján korlátozott életvilágzárványokat hozva létre. A dogmatikus életvilágszigetek tartalmi szempontból nagyon különbözőek lehetnek (aszerint, hogy milyen vallási, történelmi vagy egyéb tradíciókhoz nyúlnak vissza). Azonban formális szempontból egyaránt a kommunikatív racionalizálódást akadályozó tendenciaként azonosíthatjuk őket, amennyiben akadályokat görgetőnek az uralommentes vita elé.

Összefoglalva a fentieket, alapvetően négyféle fejlődési tendencia írható le teoretikusan a rendszerváltás után, ezeket tartalmazza az alábbi táblázat:

5. táblázat: A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának forgatókönyvei

| A kommunikatív racionalizálódást elősegíti                             | A kommunikatív racionalizálódás szempontjából semleges | A kommunikatív racionalizálódást torzítja |
|------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|-------------------------------------------|
| kommunikatív racionalizálódás/<br>konvencionális moralitás kialakulása | cselekvéskoordinációs vákuum                           | továbbélő stratégiák                      |
|                                                                        |                                                        | decentralizált dogmatizmusok              |

Ezek a tendenciák álláspontom szerint kijelölik a lehetséges fejlődési irányok analitikusan meghatározott logikai terét. Ebben a logikai térben válnak differenciáltan megragadhatóvá a továbbélő (továbbélő stratégiák), a mutálódó (decentralizált dogmatizmusok) és a változó jellegzetességek (kommunikatív racionalizálódás, cselekvéskoordinációs vákuum). A következő fejezetben azt vizsgálom meg a rendszerváltás után készült különböző empirikus kutatások fényében, hogy a fenti forgatókönyveknek milyen jelei figyelhetők meg napjainkban.

### *A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának empirikus nyomai*

A rendszerváltás utáni cselekvéskoordinációs sajátosságokról elmondható, hogy a különböző tendenciák közül egyik sem tekinthető kizárólagosnak. A négy tendencia egymás funkcionális alternatívája. Ez azt jelenti, hogy a rendszerváltás után a társas cselekvések ezek valamelyike által meghatározott módon koordinálódnak. Ezért a kérdést nem úgy érdemes megfogalmazni, hogy „melyik forgatókönyv valósult meg?”, hanem úgy, hogy „adott forgatókönyv milyen cselekvéshelyzetekben valósult meg?” Egy alapos válasz egy önálló átfogó kutatást igényelne, ami meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. Ehelyett a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy – a teljesség igénye nélkül – különböző empirikus elemzések kapcsán bemutassam a fentiekben vázolt négyféle tendenciát működés közben.

A cselekvéskoordinációs vákuum tendenciája azt fejezi ki, hogy az államszocializmus alatt kialakult cselekvéskoordinációs keretek megszűntével kialakultak olyan cselekvéshelyzetek, ahol ezt a teljesítményt nem pótolta semmi. Az ily módon értelmezett hiánynak megkülönböztetendő két eltérő esete. Cselekvéskoordinációs vákuum létrejöhet ideiglenesen a rendszerváltás után közvetlenül, az átalakulás természetes kísérőjelenségeként. Ez az ideiglenes űr azonban sok esetben hamar átalakul a további három tendencia valamelyike – racionalizálódás, továbbélő stratégia vagy decentralizált dogmatizmus – szerint. Bizonyos esetekben ugyanakkor megfigyelhető, hogy a koordinációs vákuum állandósul. Ilyen cselekvéshelyzetek sorozatának tekinthető az – egyfelől államilag felügyelt iskolai, másfelől a tőle független családon belüli – állampolgári szocializáció folyamata, aminek átalakulását SZABÓ Ildikó elemzései világítják meg.

SZABÓ szerint a rendszerváltás utáni politikai szocializációra a – hivatalos ideológiát képviselő – iskola és az – azt ellensúlyozó – család szocializációs hatásának korábban jellemző kettőssége rányomta a bélyegét. Sem az informális (család), sem az intézményes (iskola) szocializációs ágensek nem tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez. A családok az államszocializmus alatt szerzett tapasztalatok hatására hajlamossá váltak szocializációs felelősségüket az iskolára hárítani. Az iskolák ugyanakkor orientációvesztetté váltak amiatt, mert hiányzott a nemzeti és állampolgári értékek konszenzuson nyugvó, államilag jóváhagyott készlete, amihez igazodhattak volna. Az iskola és a család bizonytalansága összeadódott: míg az iskola – a konszenzuson alapuló biztos orientáció hiányában – éppen a családokra tolt a politikai szocializáció felelősségét, addig a családok történeti okokból az iskolára. Így egyfajta vákuum keletkezett, a szocializációs ágensek együttműködése széttöredezett, a szocializáció folyamata „fragmentálódott” (SZABÓ 2009: 288–306).

Álláspontom szerint az állampolgári szocializáció rendszerváltás utáni körülményei jól példázzák a cselekvéskoordinációs vákuum tendenciáját. A fragmentált szocializáció modellje arra mutat rá, hogy a pedagógusok államszocializmus alatt rögzült, az állampolgári szocializációs helyzetekre vonatkozó cselekvéskoordinációs irányelvei a rendszerváltás után érvényüket veszítették, ugyanakkor azoknak nem alakult ki alternatívájuk.<sup>32</sup> Mindez a szülők oldaláról – a korábbi infantilizálódás eredményeként – az autonóm cselekvési potenciál minimálisra csökkenésével párosult, különösen a politikailag kényes állampolgári szocializációra vonatkozó helyzetekben.<sup>33</sup> A két fél együttes cselekvési képtelensége eredményeként az állampolgári szocializációhoz szükséges cselekvéskoordinációs folyamatok elmaradtak.<sup>34</sup> A példa amiatt fontos, mert ráirányítja a figyelmet a cselekvéskoordinációs vákuumot eredményező helyzetek legfontosabb tulajdonságaira.

32 Ilyen alternatívák kialakulását különösen megnehezíti, hogy az állampolgári szocializáció a pártállami és a demokratikus politikai rendszerben minőségileg eltérő folyamat. Az előbbi esetben célja alattvalók nevelése, utóbbi esetben autonóm polgárok nevelése. Ez a minőségi eltérés minőségileg eltérő szerepeket igényel az intézményes szocializáció aktoraitól is: az előbbi esetben a cél egy központilag meghatározott jelentéstartomány bevétele, az utóbbiban a cél pontosan ennek hiánya, vagyis az eleve meghatározott jelentéstartománnyal szembeni kritikai távolságtartás.

33 A szülők önállósodását ugyanakkor éppen az nehezíti meg, hogy ők maguk infantilizáló keretek között szocializálódtak.

34 Arról, hogy az állampolgári szocializációs folyamatok milyen értelemben cselekvéskoordinációs mechanizmusok, lásd: SIK (2008).

A cselekvéskoordinációs vákuum kialakulását valószínűsíti mindenekelőtt, ha olyan cselekvéshelyzetekről van szó, amelyek esetében az önálló cselekvési képességet sikerrel nyomta el az államszocialista rendszer, és kizárólagos kontrollt gyakorolt a cselekvéskoordináció felett. Ez magyarázza a szülők bizonytalanságát. Ez a hatás azonban önmagában még nem vezetne cselekvéskoordinációs vákuumhoz. Az csak akkor jön létre, ha emellett az állami cselekvéskoordináció szerepét sem veszi át semmi. Ennek akkor különösen nagy az esélye, ha a rendszerváltásból következő változások iránya nem egyértelmű az állam és az általa irányított aktorok számára. Ez jellemző a pedagógusokra: az ő orientációvesztésük a demokratikus állampolgári szocializáció mibenlétére vonatkozó kérdések eldöntetlenségének tudható be. A cselekvéskoordinációs vákuum e két tényező együttállására vezethető vissza: az alulról szervezett, autonóm megoldásra való képesség, és a felülről szervezett, államilag biztosított megoldás együttes hiányára.<sup>35</sup> Amennyiben vagy az egyik vagy a másik tényező biztosított, úgy a cselekvéskoordinációs vákuum meghaladhatóvá válik.

Arról, hogy a cselekvéskoordinációs vákuum helyett milyen tendencia érvényesül a rendszerváltás után, az életvilág jellemzése ad átfogó képet. Elsőként HANKISS Elemér *Csapdák és egerek* című könyvének vonatkozó gondolataiból indulok ki (2009). Ebben a kötetben különböző csapdahelyzetek formájában veszi számba azokat a torzulásokat, melyek a negatív modernizáció kényszerpályáján tartják az országot. A feldolgozatlan-ismeretlen múlt és jövő csapdája a közös identitás konstrukciójának hiányára hívja fel a figyelmet (HANKISS 2009: 42–58). Ez szorosan összefügg az életvilág erkölcsi alapjainak szintjén jelentkező problémákkal: azzal, hogy nem érzi magáénak a lakosság az új demokratikus politikai berendezkedést (csak a jogokat ismeri el, a kötelességeket már nem), hogy csak zéróösszegű játszmaként tud tekinteni a társas cselekvéshelyzetekre (a sikert mindig valaki más kárára történőként azonosítja), hogy ennek hatására „korrupciós neurózis” alakul ki (a cselekvési elvárás a korrump magatartás), hogy autonóm, felelősségteljes viselkedés helyett regresszió és infantilizálódás jellemző (HANKISS 2009: 62–97). HANKISS tehát úgy látja, hogy a Kádár-rendszerben azonosított patológikus tendenciák alapvetően továbbélnek mind a mai napig, vagyis a hibrid társadalom modellje érvényesül.

HANKISS elemzései nem egy konkrét empirikus kutatáshoz kapcsolódnak, sokkal inkább általános megfigyeléseket tartalmaznak. Ezeket, úgy gondolom, érdemes kiegészíteni konkrét empirikus kutatások eredményeivel. Akárcsak az államszocializmus kapcsán, ez esetben is hasznos kiindulási pontnak tekintem a rendszerváltás utáni társadalom értékterének leírását. Ezért másodikként egy a *Kényszerpályán?* folytatásaként készült, vagyis hasonló módszereket és kérdéseket alkalmazó vizsgálatra támaszkodom. FÜSTÖS László és SZAKOLCZAI Árpád *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998)* című tanulmányában az értéktér hosszú távú átalakulási folyamatait elemzi (1999).

<sup>35</sup> Ezen a ponton érdemes elgondolkozni azon, hogy az állampolgári szocializáció mellett mik azok a további cselekvéshelyzetek, amiket cselekvéskoordinációs vákuum jellemez.

A vizsgálat legfontosabb tanulsága az volt, hogy a rendszerváltás után a célértékek szintjén voltak megfigyelhetők változások, az eszközértékek szintjén folytonosság dominált. Más szóval az megváltozott, hogy a társas cselekvések résztvevői milyen célt tűztek ki maguk elé, az viszont nem, hogy azt miként tartják elérendőnek. A célértékek változásának irányát a klasszikus szocialista ideológiát kifejező értékek devalválódása jelöli ki, párhuzamosan a hedonista-materialista értékek felértékelődésével (FÜSTÖS-SZAKOLCZAI 1999).

A *Kényszerpályán?*-ban megfogalmazott negatív modernizáció hipotézise felől szemügyre véve ezeket a változásokat, belátható, hogy annak cselekvéskoordinációs szempontból legfontosabb sajátosságai továbbélnek. Az eszközértékek között továbbra is hátsó helyen állnak a pragmatikus értékek, velük szemben az intellektuális és hagyományos fegyelmező értékek dominálnak. A célértékek közül továbbra is hiányoznak az autonóm személyiséggel kapcsolatosak. Ezek az értékterbeli sajátosságok azt a hipotézist támasztják alá, hogy a hibrid társadalmat működtető stratégiák annak ellenére továbbélnek, hogy más célok elérésére használják őket.

A hibrid társadalom cselekvéskoordinációs sajátosságait megalapozó értékek továbbélését detektálja számos további kutatás. Csepeli György és szerzőtársai a piaci sikeresség attribúcióját vizsgálva azt találták, hogy a sikerességet a választadók többsége nem érdemekre, hanem gátlástalanságra, tisztességtelen előnyök kihasználására vezeti vissza (2004: 32–34). Ebből általános bizalomhiány következik, ami aláássa a sikerre törekvő társas cselekvéshelyzetek normákon alapuló, konvencionális koordinációját. ÖRKÉNY Antal vizsgálataiból kiderül, hogy az anómiával összefüggő nagyfokú általános igazságtalanságérzet nem konkrét igazságtalanságélményeken alapul (ilyeneket többnyire nem tudtak felidézni a megkérdezettek), hanem egy diffúz, az életvilág reflektálatlan szintjébe beivódott tapasztalatként él tovább (1997: 254–255). Ezek az értékválasztások – ahogy TÓTH István György bemutatja – ugyanakkor a személyközi viszonyok mellett az állammal szembeni viszonyban is kimutathatók (2009: 15).

E sajátosságok sok tekintetben a hibrid társadalom modelljét és az annak megfelelő cselekvéskoordinációs jellemzőket idézik. A bizalomhiány, ami egyúttal a normák el nem ismerésével párosul, olyan társas cselekvési tér kereteit jelöli ki, amelyben a prekonvencionális – elsősorban materiális célokra irányuló – stratégiai cselekvés dominál.<sup>36</sup> Ilyen keretek között érdekvezérelt cselekvéskoordinációban termelődik újra az életvilág.<sup>37</sup> Mindehhez hozzáadódik, hogy az állammal szembeni viszonyt is érdekvezérelt moralitás határozza meg. Ebből kifolyólag az állami szolgáltatásokat a jog által rendszerszerűen koordinált ügymenettől eltérő formában igyekeznek befolyásolni (korruptió) a polgárok,<sup>38</sup> ami pedig az

36 Kifejező az az adat, miszerint „a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem” (TÓTH 2009: 29). Rámutat arra, hogy a társas cselekvéshelyzetek milyen kis százalékában szerepel reális várakozásként az, hogy a másik egy konszenzuális normatív rend szerint jár el.

37 Az érdekvezérelt cselekvés ráadásul kimondottan nem-kooperatív formát ölt: „A World Value Survey legutóbbi hullámában szereplő összes európai és nem európai ország közül Magyarországon terjedt el a leginkább az a felfogás, hogy a gazdaság szereplői csak egymás rovására tudnak meggazdagodni” (TÓTH 2009: 38).

38 KELLER Tamás és SIK Endre a korruptió különböző formáival kapcsolatos attitűdöket elemzi. Ebből kiderül, hogy „házánk az egyetlen olyan ország, ahol a korruptió gyakorlata szintje mind a korruptió észleléséhez, mind annak

életvilág és rendszerek összefonódására utal. Összefoglalóan megállapítható tehát a különböző értékutatók alapján, hogy az érdekvezérelt cselekvéskoordináció során újratermelt életvilág mellett a vele összefonódó rendszer képe is kirajzolódik, kifejezve a hibrid társadalom stratégiáinak továbbélését.

Elsőként ezért a hibrid társadalommal cselekvéskoordinációs szinten való kontinuitást kifejező továbbélő stratégiák hipotézisét vizsgálom meg. A cselekvéskoordinációs vákuum elemzésekor láttuk, hogy feloldásának két eltérő típusa azonosítható: az alulról és a felülről szervezett. Előbbi esetre azokban a cselekvési szférákban nyílik mód, amiket az államszocializmusban nem vont kizárólagos ellenőrzése alá a központi hatalom, és meghagyta az autonóm cselekvés lehetőségét. Ennek legjellemzőbb példája a második gazdaság cselekvési szférája, aminek keretei között az államszocializmusban biztosított volt az önálló gazdasági tevékenység lehetősége. Ennek talaján alakult ki a rendszerváltás után a magánszektor a robbanásszerűen elszaporodó különböző méretű vállalkozásokkal. A cselekvéskoordinációs vákuum felülről szervezett megoldására azokban a cselekvési helyzetben nyílik lehetőség, amelyekben az állami szerepvállalás folytonos a rendszerváltást követően is. Erre példaként a rendszerszerűen szervezett szociálpolitikai állami intervenció szolgál. E két cselekvési szférában tekintem át a rendszer és életvilág összefonódásával jellemezhető továbbélő stratégiák tendenciáit.

A továbbélő stratégiák a gazdasági cselekvésekben mind a kisvállalkozások, mind a nagyvállalatok esetében alaposan tárgyalt folyamatok. Előbbiről Kuczi Tibor *Kisvállalkozás és társadalmi környezet* című könyvéből tájékozódhatunk (2000). A kisvállalkozások legfontosabb sajátosságának azt tartja Kuczi, hogy – a formálisan szervezett cégekkel szemben – azokat nem választja el éles határvonal társadalmi és kulturális környezetüktől. A kisvállalkozások egyaránt nyitottak a piac felé és a bázisukul szolgáló társadalmi kapcsolatok és a kultúra felé (Kuczi 2000: 12). A kisvállalkozások ilyenformán sokrétűen rá vannak utalva környezeti feltételeikre, különösen a megfelelő sűrűségű kapcsolathálózatra. Ez nem lehet sem túl sűrű (hiszen a „Gemeinschaft” jellegű szerveződés korlátozza a vállalkozáshoz szükséges szabadságot), sem túl ritka (hiszen a kapcsolatok az erőforrás-hiányos kisvállalkozás számára fontos erőforrásként és piacként szolgálnak). A kapcsolatok között kiemelt fontosságúak a családiak, melyek elsősorban tőke- és munkaerőforrásként, valamint biztonsági hálóként funkcionálnak. Ezeket kiegészítik a tágabb környezetbe tartozókkal létesített kapcsolatok, melyek egyaránt ölthetnek paternalista vagy partneri formát. A rendszerváltás után mindkettőre találunk példát (Kuczi 2000: 41–107).

E környezeti feltételek fennállta esetén nyílik lehetőség a kisvállalkozások létrejöttére, de csak megfelelő vállalkozói habitus megléte esetén. A vállalkozói habitus fontos eleme a kulturális tőke, a megfelelő készségek és a befektetés jövőbeli megtérülésébe vetett hit. Ezeken az általános feltételeken túlmenően a hazai viszonyok között különösen fontos továbbá annak a sajátos képességnek a megléte, amit Kuczi „kreácsolásnak” hív. A kreácsolás a barkácsolás („bricolage”)

elfogadásához viszonyítva alacsonyabb (a kumulált index alapján). Úgy tűnik, a magyar lakosság nem ismeri be, hogy korrupt, noha egyrészt ezt mások esetében széles körben érzékeli, másrészt el is fogadja” (KELLER–SIK 2009: 181).

és kreáció szavakból tevődik össze, arra utal, ahogy a vállalkozó improvizálva, nem standardizálható módon, a tárgyi és társadalmi környezetet is vállalkozása részévé téve végzi gazdasági tevékenységét (Kuczi 2000: 146–161).

Az ily módon szerveződő vállalkozások legfontosabb jellemzője, hogy nem alkotnak elkülönült cselekvési szférát. Összemosódnak a gazdasági cselekvések és az intimebb családi, baráti társas cselekvések. Diffúz cselekvési tér jön létre, melyben összekeverednek a formális és informális cselekvésszerveződési elvek. Ez a tendencia több szempontból is problematikus. Egyrészt az informális kapcsolatokon belül is érdekevezérelt interakciókat valószínűsít (ami az életvilág korlátozott racionalitását újratermeléséhez vezet), amennyiben ezen kapcsolatok is nélkülözhetetlenek a kreátsolt vállalkozás fenntartásához. Másrészt aláássa a vállalkozás hosszú távú fenntartásának és terjeszkedésének lehetőségét.<sup>39</sup> Az informális kapcsolatok hálózatába beágyazott vállalkozás számára e beágyazottság egyúttal korlát is, amennyiben ellehetetleníti egy a környezettől független normatív rend (szervezeti kultúra) kialakulását.<sup>40</sup>

KUCZI egy ponton megjegyzi, hogy a nagyvállalatok abban különböznek a kicsiktől, hogy bár környezetükre azok is nyitottak, azonban ezt a környezetet esetükben nem társadalmi és nem is kulturális tényezők, hanem csupán a többi vállalat alkotja (KUCZI 2000: 164). Úgy gondolom, hogy több olyan elemzést is találunk, melyek fényében e megállapítás érvényessége korlátozottnak tűnik.<sup>41</sup> Ilyennek tekinthető SZALAI Erzsébet *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* című könyve. A szerző amellett érvel, hogy az egymással szövetséget alkotó „késő kádári technokrácia” és „demokratikus ellenzék”, valamint az „új reformer értelmiség” csoportjaira oszló rendszerváltó hatalmi elit által betöltött gazdasági és politikai pozíciók sok tekintetben keresztezik egymást, egy összefüggő, elmosódott határú cselekvési teret hoznak létre (SZALAI 2001: 197–206). Ez megjelenik a pártok és a gazdasági erőcsoportok közti kapcsolatokban, ami kihat a jogalkotási folyamatra. Megjelenik továbbá a gazdasági és kulturális elit kapcsolatában, aminek eredményeképpen a nyilvánosságból a globális kapitalizmus mellett elkötelezett diskurzus kiszorítja az alul lévő perspektíváját megjelenítő szempontokat (SZALAI 2001: 206–226).

SZALAI Erzsébet elemzései fényében belátható, hogy a korábbi nagyvállalati vezetők közül lett gazdasági elit számára korántsem csupán a többi gazdasági szereplő szolgál környezetként, hanem legalább annyira az adminisztratív rendszer

39 A kisvállalkozások e paradoxonját KUCZI így fogalmazza meg: „mivel a kisvállalkozások beágyazottak, rövid élettartamúak, és mivel rövid életűek, nincs idő arra, hogy szilárd szervezeti struktúrájuk alakuljon ki – így magukon viselik keletkezésük társadalmi körülményeit, ott van rajtuk a társadalmi és kulturális tojásbéj” (2000: 181).

40 Ugyanakkor az, hogy a kisvállalkozások ilyen strukturális kényszerek között kénytelenek működni, korántsem jelenti azt, hogy ezzel elégedettek lennének maguk a vállalkozók. VARGA Károly kutatásaiból kiderül, hogy a vállalkozói értékrenden belül kifejezetten konvencionális értékek szerepelnek kiemelt helyen: családi biztonság, megbecsültség, kihívást jelentő munka, öncélú anyagi jólét elvetése (VARGA 2003: 284). Ez alapján úgy tűnik, hogy a vállalkozói réteg számára megfelelőbb lenne egy tiszta konvencionális keretek között szerveződő gazdasági cselekvési tér – a fennálló hibrid helyett. Mindez arra utal, hogy alaposabb elemzés során alighanem kimutathatók lennének a kommunikatív racionalizálódás nyomai az első látásra egyértelműen továbbélő stratégiák alapján szerveződőnek tűnő cselekvéshelyzetekben is. E hipotézist további célirányos elemzések során lehetne tisztázni. Itt most csupán a kiválasztott elemzések nem reprezentatív mivoltából fakadó torzító hatásra érdemes felhívni a figyelmet.

41 Elsősorban a Magyarországra települő, külföldi menedzsmenttel dolgozó multinacionális cégekre lehet érvényes KUCZI megállapítása.

vezetői (politikai elit), valamint a nyilvánosság hangadói (kulturális elit). Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy bizonyos értelemben – a kisvállalatokhoz hasonlóan – a nagyvállalatok világára is érvényesek a kreácsolásról elmondottak. Azok vezetői is élnek a – természetesen teljesen eltérő adottságú – környezetük lehetőségeivel, beágyazottak az egyszerre cselekvési szabadságot és erőforrást biztosító kapcsolati hálózatukba, és ilyenformán nem általánosítható keretek között végzik tevékenységüket. Ez alapján azt lehet mondani, hogy a gazdasági rendszer egészére jellemző a hibrid társadalom cselekvéskoordinációs stratégiáinak továbbélése, az abból fakadó problémákkal együtt.

A cselekvéskoordinációs vákuum felülről szervezett megoldására példaként a szociálpolitikai ellátórendszer továbbélő stratégiái idézhetők fel. SZALAI Júlia *Nincs két ország...?* című könyvében a társadalombiztosítási rendszer rendszerváltás utáni szerepét elemzi (2007). A rendszerváltó pártok között alapvetően konszenzus volt a tekintetben, hogy az egyik legfontosabb teendő a Kádár-rendszerben finanszírozhatatlanul nagyra nőtt állam lebontása, és ezzel párhuzamosan a piaci folyamatok előtérbe kerülésének támogatása. Ennek ellenére – állapítja meg SZALAI Júlia – a rendszerváltás óta egyetlen kormány sem tudott (vagy inkább: mert) végrehajtani ilyen jellegű radikális intézkedéseket (SZALAI 2007: 70–72).

Ennek a háttérében az áll, hogy Magyarországon a piacgazdaság az állam gyámóságával épült ki, és ennek nyomát nem szűnt meg magán viselni a rendszerváltás után sem. A második gazdaság alapvetően kevésbé kiszámítható, rendszertelen, és éppen ezért kiegészítő kereseti forrásként alakult ki a rendszerváltás előtt. Ez azt jelenti, hogy amellet a munkavállaló rá volt utalva a „rendes munkahely” biztosította rendszeres keresetre és az ahhoz kapcsolódó társadalombiztosítási juttatásokra is. Ez utóbbi juttatások elbírálása ugyanakkor hatalmi játéktérben dőlt el, ilyenformán azok egyúttal az állami kontroll eszközei voltak. Az említett juttatások a '80-as évekre egyre nagyobb súlyra tettek szert az összjövedelmen belül, ami az állami kontroll kiterjedését eredményezte (SZALAI 2007: 82–87).

Az önkormányzati segélyezés a rendszerváltás óta fokozódó nyomásnak volt kitéve, amiatt, hogy egyszerre kellett a leszakadástól fenyegetett középosztály tagjait megvédenie, valamint az elemi létfeltételeket a rászoruló mélyszegénységben élőknek biztosítani (SZALAI 2007: 167). Ennek a kettős feladatnak az önkormányzatok csak úgy tudtak megfelelni, hogy sorrendet állítottak fel, vagyis szelektálni kezdtek érdemes és érdemtelen rászorulóknak között. A szelekció egy sajátos „fordítói” tevékenység formáját ölti, a mindenkor jogszabályok konkrét helyzetekre történő alkalmazását. Annak során olykor az életforma mentén húznak választóvonalat, elítélve például a munkakerülést vagy a felelőtlen gyermekvállalást, olykor az etnikai hovatartozás mentén, jellemzően a roma származásúakat sújtva (SZALAI 2007: 177–180, 199).

SZALAI Júlia elemzései, úgy gondolom, jól érzékeltetik a továbbélő stratégiák tendenciájának megjelenését a társadalombiztosítási juttatások cselekvési terében. Akárcsak a rendszerváltás utáni gazdasági cselekvések kapcsán, az állami aktorok példáján is láthatjuk, hogy miképp él tovább a hibrid társadalom modellje. Abból,

hogy a Kádár-rendszerben a társadalombiztosítási juttatásokkal összenőtt második gazdaság modellje strukturálisan továbbél a rendszerváltás után is, az következik, hogy – akárcsak az államszocializmusban – e juttatások megszerzése a rendszerváltás után is bennmarad a stratégiai cselekvési terében. Ily módon a jövedelemszerzés folyamatában összemosódik a piaci és az állami forrásokra irányuló cselekvés, és a megélhetés egyaránt nélkülözhetetlen eleme lesz mindkettő.

A társadalombiztosítási jövedelmek továbbra sem rendszerszerűen koordinált módon kerülnek kiutalásra, vagyis nem egy általánosítható cselekvésvárás (egy normarendszer) következményeként. Ehelyett stratégiai cselekvés során meg kell szerezni őket. A mindenkori hatalom képviselőivel (a „kapuőrökkel”) ki kell egyezni ahhoz, hogy megkapja őket a cselekvő. Ezekben a cselekvéshelyzetekben felülről szervezett cselekvéskoordináció érvényesül.<sup>42</sup> Ez jellegét tekintve szükségképpen prekonvencionális, tekintélyi vagy érdekviszony fejeződik ki benne.<sup>43</sup> Az államszocializmussal strukturálisan folytonos felülről szervezett cselekvéskoordináció betölti ugyan a társadalombiztosítási cselekvések kapcsán támadó potenciális vákuumot, azonban ezáltal egyúttal konzerválja is a hibrid társadalomból továbbélő stratégiákat, a korlátozott racionalitású cselekvéskoordinációt és az összemosódó rendszert és életvilágot.<sup>44</sup>

Belátható tehát, hogy az értékrendszer, valamint a különböző társadalmi cselekvéshelyzetek – vagyis az életvilág és a cselekvéskoordináció – szintjén a hibrid társadalom stratégiáinak továbbélése meghatározó. Ugyanakkor számos kutatás utal arra, hogy pusztán ez a tendencia nem írja le teljességében a fennálló viszonyokat. A hibrid társadalom játékterének fontos elemét alkották a központi hatalom dogmatikus jelentései, melyeket érvényesíteni igyekeztek a cselekvéshelyzetekben. Gyakran ezek képezték a tétjét a stratégiai játszmáknak, amennyiben ezek szolgáltak a központi hatalom számára stratégiai célként. A rendszerváltás után a stratégiai cselekvések teréből centralizált, felülről szervezett formájában eltűnt ez az elem. Ez azonban nem zárja ki, hogy alulról szervezett formában, decentralizáltan alakuljanak ki hasonló funkciójú, tehát a stratégiai cselekvéseknek – a gazdasági érdeken túlmutató – szimbolikus tétet adó dogmatizmusok. Ezek a dogmatizmusok – tekintve, hogy nincsenek hegemon helyzetben – a cselekvéskoordináció során egymás és a pusztán gazdasági érdek riválisai lesznek, potenciálisan meghatározva a társas stratégiai cselekvéseket.

A dogmatizmusok egyfelől lokális keretek között szerveződhetnek, másfelől hozzákapcsolódhatnak tágabb, akár országos nyilvánosságban folyó diskurzusokhoz, tartalmi sajátosságait azokból vezetve le. E tartalmi elvek közül kiemelt

42 SZALAI Júlia hosszasan elemzi, hogy milyen strukturális tényezők együttállása eredményeként áll össze ez a berendezkedés, és kimutatja annak rendies, újfeudális vonásait (SZALAI 2007: 147). A segélyezési interakciók fontos szempontja például, hogy a segélyezett rendszeresen tartsa a kapcsolatot az önkormányzattal, olyan ismerőssé váljon, akinek ismertek szükségletei, és ezáltal hatékonyan orvosolhatók – lehetőleg a pénzbeli juttatásokat természetbeni alakítva, direkt módon – problémái (SZALAI 2007: 187–192). Belátható ezen intézkedések paternalista, infantilizáló jellege, ami a cselekvéskoordinációs mechanizmusok szintjén a tekintélyvezérelt interakcióra utal.

43 Ha konvencionális moralitáson alapulna, akkor maga az érte folytatott stratégiai játszma alapját vesztené. Amennyiben érdekviszony határozza meg ezt a cselekvéskoordinációt, úgy korrupcióról beszélünk, amennyiben pedig tekintélyi viszonyok, úgy a hatalom közvetlen megnyilvánulásáról.

44 Ennek alternatívája az lenne, ha a magánszférában gyökerező civil társadalom vállalná fel ezt a feladatot.

fontosságúak a politikai nyilvánosságban megjelenő polarizált világképek, gyakran ugyanis ezekre fűződnek fel a lokálisan szerveződő dogmatizmusok. A hazai politikai szociológiai szakirodalomban gazdagon tárgyalt jelenség a politikai széktáborok kialakulása, mely táborok – egymásra kölcsönösen MANNHEIMI értelemben totális ideológiaként tekintve – létrehozzák a maguk életvilágzárványait. Ezek az életvilágzárványok abban az értelemben a pártállami időszak örökösei, hogy – a különböző pártok által – politikailag meghatározottak; igaz, meghatározottságuk nem negatív (az állampárt álláspontjának tagadása), hanem pozitív (valamelyik politikai táborral való azonosulás).

TÓKA Gábor nemzetközi összehasonlításban vizsgálta a magyar választók pártosságát és az azonosulást magyarázó tényezőket. Az adatokból kiderül, hogy a magyar választók az új demokráciák viszonylatában 1998-ban még átlag alattiak, de 2002-re már a legpártosabbak közé tartoztak (TÓKA 2005: 32). A pártok melletti nagyfokú elköteleződést ugyanakkor nem magyarázzák kiemelkedő mértékben se társadalmi, gazdasági, demográfiai, értékalapú, sem pedig etnikai, vallási különbségek. Ezek helyett a bal-jobb oldali önbesorolásban kifejeződő ideológiai azonosulásnak mutatható ki kiemelkedő magyarázóereje (TÓKA 2005: 58). Ez az összefüggés amiatt fontos, mert rámutat arra, hogy a pártokkal való azonosulás háttérében nem megvitatható – értékekre, közpolitikai kérdésekre, gazdasági kérdésekre vonatkozó – elvek állnak, hanem egy ezektől független azonosulás. Ez az azonosulás, megvitathatatlan lévén, kommunikatív irracionálisnak, más szóval dogmatikusnak tekinthető.<sup>45</sup>

ANGELUSZ Róbert és TARDOS Róbert a mikro-, mezo- és makrohálózatok szintjén vizsgálták a politikai szimpátia alapján elkülönülő latens csoportokat. Tókához hasonlóan ők is polarizációt állapítanak meg mind a jobb-bal, mind pedig a konzervatív-liberális dimenziók mentén (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 76). A polarizáció megjelenik mindenekelőtt a médiafogyasztásban: a különböző politikai álláspontot kifejező sajtótermékek szintjén jól kivehető, egymástól elkülönülő virtuális hálózatok alakultak ki, amik latens csoportokat jelölnek ki a fogyasztóik körében (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 108). Hasonló tendencia mutatható ki továbbá a konkrét kapcsolathálózatok mikroszintjén. A két legnagyobb párt híveinek közeli kapcsolatai között túlnyomó többségben politikailag homofil viszonyokat találunk, méghozzá 2003-ig egyre növekvő mértékben (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 112).<sup>46</sup> A különböző pártállásúak kapcsolathálózati elkülönülése a politikailag heterofil felek közti interakció esélyének csekély mivoltára utal. Ez pedig az életvilág bezárulása, vagyis dogmatizálódása irányába hat, amennyiben zárt kapcsolathálózatokban kicsi az esélye a közösség szempontjából fundamentális jelentések kritikai megvitatásának.

A politikai ideológiák közösségszervező erejének jelentőségét fejezi ki az összefüggés, miszerint a pártszimpátia mentén szerveződő hálózatokba be nem kap-

45 KARÁCSONY Gyergely kimutatja, hogy ezen ideológiai azonosulás fontos magyarázó változói nem a jelenlegi strukturális pozícióban, hanem a család történetében, a különböző rezsimek alatt szerzett tapasztalatokban keresendők (2005: 196–197). Ebben az értelemben nem zárható ki eleve a megvitathatóság, azonban a szóban forgó kérdések érzelmi telítettsége okán belátható, hogy csak nagyfokú elköteleződés esetén lehetségesek érvelő viták.

46 Mezoszinten, a tágabb körű, gyenge kötések esetében ez a tendencia sokkal kevésbé érvényesül (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 124). Ezek a kapcsolatok ugyanakkor – tekintve, hogy a gyenge kötések leginkább az instrumentális cselekvésekben játszanak szerepet – aligha tekinthetők a különböző álláspontok érintkezési terepének.

csolódók, vagyis a nem szavazók, mikrohálózatuk egészét tekintve, depriváltak tekinthetők (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 135). Vagyis azok, akik nem kapcsolódnak be a pártszimpátia mentén szerveződő hálózatokba (nem osztoznak valamelyik decentralizáltan dogmatikus életvilágban), többet vesztenek a pusztá politikai erőforrásoknál. A kapcsolati hálózatba kerülés egy fontos módjától esnek el, vagyis általános értelemben is izolálódnak. Ebből az összefüggésből következtethetünk egy a decentralizált dogmatizmusok irányába ható „push faktorra”: amennyiben a pártszimpátia-választás – vagyis valamelyik decentralizált dogmatizmussal való azonosulás – elmulasztásával az általános izolációt kockáztatja az egyén, úgy az izoláció elkerülésére irányuló törekvés magával vonja a dogmatizmussal való azonosulást.

Úgy tűnik tehát, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalomban a továbbélő stratégiák mellett, azokhoz szorosan kapcsolódva kimutatható az életvilágok decentralizált dogmatikussága. Hiszen a különböző politikai táborok nyilvánosságai és kapcsolathálózatai egyaránt kölcsönösen elzárkóznak egymástól, ellehetetlenítve a párbeszédet és az abban esetlegesen aktualizálódó kommunikatív racionalitáspotenciált. A dogmatikus életvilág-zárványok a stratégiai cselekvések hálójában hasonló szerepet töltenek be, mint az államszocializmusban a hivatalos ideológia dogmái: szimbolikus javakként tétet adnak nekik, a gazdasági racionalitás mellett szervezik azt. A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás utáni időszak cselekvéskoordinációs tendenciáit alapvetően a korábban megszokott stratégiák továbbélése jellemzi, azzal a kiegészítéssel, hogy e stratégiák ugyanakkor alkalmazkodnak a hatalmi játéktér decentralizálódásához. Az életvilág kommunikatív újratermelésének szintjén ez azt eredményezi, hogy a prekonvencionális cselekvéskoordinációtól továbbra sem tudnak elszakadni a cselekvők. Ez pedig továbbra is megakadályozza a rendszerek életvilágokról való lekapcsolódását, amennyiben nem teszi lehetővé mindenki által közösen elfogadott cselekvésvárások kialakulását. Vagyis úgy tűnik, hogy a rendszerváltással egyelőre nem sikerült a negatív modernizáció pályájáról a modernizáció rendszer és életvilág szétkapcsolódásával jellemezhető pályájára áttérni.

A fent bemutatott tendenciák mellett – egyelőre leginkább azok árnyékában<sup>47</sup> – ugyanakkor megemlíthendők a kommunikatív racionalizálódás előremutató példái is. A kommunikatív racionalizálódás lehetőségét HABERMAS a késő modernitás keretei között demokraci elméleti könyvében a civil társadalom cselekvési teréhez köti (HABERMAS 1996: 367). A civil társadalom integrációját tekintve különbözik a gazdasági és az adminisztratív alrendszerektől (azokkal szemben kommunikatíván integrált), ugyanakkor kapcsolatban áll velük, ezért kritikájuk és megváltoztatásuk potenciális forrása.<sup>48</sup> A benne rejlő kommunika-

47 Ahogy arra mások mellett KUTI Éva is rámutat, a hazai civil társadalom fejlődését két egymásnak ellentmondó tradíció határozza meg. Egyrészt a civil társadalom gazdaságilag hagyományosan rá van utalva a mindenkor államra, másrészt az állam által a finanszírozás fejében elvárt kontrollt igyekszik kijátszani, így hagyományosan a törvényi keretek kijátszására – a hibrid társadalom gyakorlatának megfelelő különutas megoldások kialakítására – kényszerül (KUTI 2008: 5–9).

48 Civiltársadalom-konceptiójával HABERMAS ARATÓ és COHEN *Civil Society and Political Theory* (1992) című nagyszabású művéhez kapcsolódik. ARATÓ és COHEN szerint a nyilvánosság és a civil társadalom egyaránt duális jellegű. Egyszerre offenzív és defenzív funkciót töltenek be a politikával szemben. Az offenzív jelleg abban nyilvánul meg, hogy a politika számára nem, vagy el nem ismert témákat a nyilvánosság segítségével a polgárok előtt feltárják, a defenzív jelleg pedig abban, hogy a politikai intézkedések mellett az életvilág szintjén közvetlenül igyekeznek megoldást találni a

tív racionalitáspotenciál már a Kádár-rendszerben is fontos társadalomformáló szerepet töltött be a centralizált hatalommal szemben szerveződő autonóm kezdeményezések terepeként. Ezt a hagyományt vihették tovább a rendszerváltás után immár nem a központi hatalommal, hanem a pártpolitikai törésvonalaktól függetlenül – sokszor a pártérdekekkel szemben – szerveződő civil mozgalmak.<sup>49</sup>

PÉTERFI Ferenc egy tanulmányában részletesen elemzi a rendszerváltás utáni hatalomkritikai funkciójú civil társadalom statisztikai sajátosságait. A tanulmányból kiderül, hogy 1993-ban a nonprofit szektor 9%-át, 2006-ra 14%-át tették ki a civil érdekérvényesítésben és a közpolitikai szerepvállalásban részt vevő szervezetek (PÉTERFI 2009: 85). Ez alapján megállapítható, hogy a nonprofit szektoron belül egyre nagyobb teret nyernek a ténylegesen civil funkciót betöltő szervezetek. A pusztán ezen szervezetek növekedését dokumentáló statisztikai adatok természetesen nem mondanak semmit a kommunikatív racionalizálódás tényleges folyamatáról. Óvatosságra intő adat, hogy bár a civil szervezetekbe vetett bizalom relatíve évről évre magasabb maradt, mint a rendőrségbe, igazságszolgáltatásba és az önkormányzati, országos politikába vetett, a különbség azonban csak az országos politikával szemben jelentős (PÉTERFI 2009: 85).

Sokkal többet árul el a civil szervezetek kommunikatív racionalizálódásban betöltött tényleges szerepéről az általuk alkalmazott stratégiák és eljárások leírása. PÉTERFI – KUTI Éva nyomán – négyféle, a civil szervezetek által alkalmazott társadalompolitika-formáló befolyásolási technikát különböztet meg: kikényszerítést, kezdeményező jellegű érdekérvényesítést, védekező jellegű nyílt érdekérvényesítést és a beépülés stratégiáját (PÉTERFI 2009: 87). E különböző befolyásolási módok bizonyos értelemben kirajzolják a civil kezdeményezések által bejárt tipikus pályát.<sup>50</sup> A kikényszerítés egy valamilyen korábban kizárólag államilag ellátott funkció civil alternatívájának felmutatására utal. A kezdeményező érdekérvényesítés már túllép ezen a fázison: legitim szereplőként valamilyen problémamegoldás előkészítésének preventív igényével lép fel, kerekasztalokat, gyűléseket szervezve. A defenzív érdekérvényesítésre (tüntetésekre, tiltakozó akciókra) abban az esetben kerül sor, ha a második fázisban nem veszik figyelembe a civil szerveződést. Végül a beépülés egy tanulási folyamat kimenetének tekinthető, amennyiben a civil szerveződés intézményesítését fejezi ki.

Ebben a folyamatban a kommunikatív racionalitáspotenciál termelésére elsősorban a kezdeményező érdekérvényesítés során van lehetőség. Ennek során először lokális, majd esetenként fokozatosan nagyobb nyilvánosságok szerveződnek, melyek keretei között a közvetlen participáción alapuló, legitim álláspontok alakulnak ki.<sup>51</sup> Ezzel szemben a defenzív érdekérvényesítési helyzetekben jellemzően

felmerülő problémákra. Ilyen értelemben HABERMAS a civil szférát és a nyilvánosságot olyan cselekvési tereknek tekinti, amelyekben a kommunikatív racionalitáspotenciál és az azon alapuló legitimitás kitermelődhet (HABERMAS 1996: 370).

49 SZABÓ Máté ebben a perspektívában tekinti át az átalakuló funkciójú civil társadalmat egy tanulmányában (1994).

50 Egy ilyen pálya bejárását követi végig SZALAI Erzsébet a közvetlenül a rendszerváltás után alulról szerveződve alakult, majd 1993-ra a politikai mezőbe beépült érdekvédelmi szervezetek példáján. Rámutat, hogy a veszni hagyott szervezetek példájából származó – a pusztá gazdasági érdekképviselőt szintjén megjelenő egyenlőtlenségeknél is nagyobb – igazi kárt a civil társadalom uralommentes kommunikációs potenciáljának csorbulása okozta (SZALAI 1994: 147–148).

51 A teljesség igénye nélkül több vonatkozó példát is felsorol PÉTERFI a közelmúltból (2009: 88–89).

nincs lehetőség a vitára. Ezek célja éppen az, hogy a komoly párbeszéd lehetősége létrejöjjön, eszköze pedig a – tüntetések, bojkottok formáját öltő – nyomásgyakorlás. A beépülés kommunikatív racionalizálódás szempontjából való megítélése ambivalens. Egyfelől az intézményesülés annak biztosítója, hogy a civil társadalom szereplőinek a szempontjai is érvényesülnek a későbbi döntéshozatali folyamatokban. Másfelől viszont a politikai mezőbe való integrálódás azzal jár, hogy az annak keretei között érvényes szabályokhoz kell az aktoroknak alkalmazkodniuk. Ezek a szabályok pedig – ahogy azt korábban bemutattam – elsősorban a hibrid társadalom továbbélő, decentralizált stratégiai mentén formálódnak.

Úgy tűnik tehát, hogy a rendszerváltás utáni civil társadalom kommunikatív racionalizálódásban betöltött szerepe elszórtan és törékeny formában ugyan, de kimutatható. Ilyenformán az elmúlt húsz évben egyaránt találunk példát mind a négy korábban kidolgozott lehetséges fejlődési tendenciára. Ugyanakkor a négy tendencia nem azonos súllyal jelenik meg. Kiemelt jelentősége van ugyanis a decentralizált dogmatizmusokkal összefüggő továbbélő stratégiáknak, szemben a kommunikatív racionalizálódással. Ennek következtében pedig a Kádár-kor legfontosabb cselekvéskoordinációs patológiái továbbélnek. Ezért – válaszolva a címben megfogalmazott kérdésre – azt mondhatjuk, hogy a cselekvéskoordináció szerkezetváltása egyelőre várat magára. Továbbra sem sikerül a prekonvencionális moralitásnál magasabb fokú interakciók keretében újratermelni az életvilágot, aminek következtében továbbra sem kapcsolódnak le önálló, stabil rendszerek.

## Záró megjegyzések

Dolgozatomban egy kommunikációs és cselekvéseméleti alapokon nyugvó kritikai társadalomelmélet alapján igyekeztem a rendszerváltás folyamatát értelmezni. A rendszerváltás átfogó értelmezésének feladatára sokan vállalkoztak már korábban. Ezért úgy gondolom, hogy befejezésül érdemes röviden kiemelni, mivel járulhat hozzá a folyamat megértéséhez a fentiekben alkalmazott megközelítés. A rendszerváltással foglalkozó szociológiaelméleti diskurzust a cselekvéseméleti nézőpont helyett strukturalista megközelítés uralta. Ez azt jelenti, hogy az átmenetet elsősorban abból a szempontból vizsgálták, hogy milyen töketípusok voltak különösen jelentősek a különböző szakaszokban, milyen konverziós folyamatok zajlottak le, és hogy az e különböző töketípusok szerint leírható struktúrákban elfoglalt pozíció alapján leírható csoportok milyen koalíciókat alkottak közös céljaikat megvalósítandó. Ebből a perspektívából a kritikai szociológia csupán a különböző tőkék mentén leírható egyenlőtlenségekre tud rámutatni, és arra, hogy a strukturális okok miként járulnak hozzá további társadalmi patológiák létrejöttéhez és újratermelődéshöz. A konkrét cselekvéshelyzetek szintjén jelentkező, a cselekvők számára is hozzáférhető, tehát fenomenológiailag is beágyazott problémákról ugyanakkor érdemben nem tud semmit sem mondani.

Mindez elsősorban az elemzések társadalompolitikai következményeinek számbavételekor tesz szert jelentőségre. Míg a strukturalista elemzésekből csupán strukturális intézkedések következhetnek, addig a fenomenológiaiag beágyazott elemzésekből közvetlenül a cselekvéshelyzetekben a cselekvők által alkalmazható maximák. Úgy gondolom, hogy ebben a fenomenológiai beágyazottságban rejlenek a korábbi elemzéseket kiegészítő új lehetőségek.

A cselekvéskoordinációs szint elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a Kádár-rendszerrel alapvetően folytonosság van napjainkig a legfontosabb patológikus tendenciát illetően: a nyilvános életvilág továbbra is prekonvencionális keretek között termelődik újra, aminek következtében nincs lehetőség önálló rendszerek lekapcsolódására. A cselekvéskoordinációs mechanizmusok elemzése e diagnózis felállításával mellett lehetőséget teremt annak differenciált leírására is, hogy pontosan milyen helyzetekben és miként élnek tovább a torzulások, s meghaladásukra milyen lehetőségek kínálkoznak.

A bemutatott négy tendenciából különböző társadalompolitikai következmények vezethetők le. A kommunikatív racionalizálódás által meghatározott cselekvési szférák (pl. civil társadalom) mint védelemre és támogatásra szorulókként jelennek meg. Esetükben célként a posztkonvencionális moralitás szempontjainak érvényesítése fogalmazható meg. A cselekvéskoordinációs vákuummal jellemezhető helyzetek (pl. az állampolgári szocializáció intézményes és informális terepe) nyitottak abból a szempontból, hogy a kommunikatív racionalitás vagy annak torzulása irányában oldódnak meg. Ezek a helyzetek esélyként jelennek meg a kommunikatív racionalizálódás számára. Esetükben a cél a kommunikatív racionalizálódás feltételeinek megteremtése. A decentralizált dogmatizmusok és a továbbélő stratégiák által közösen meghatározott cselekvési terek sajátos problémát rejtenek magukban. Esetükben a cél a prekonvencionális viszonyok meghaladása. Ez a feladat nem csupán gyakorlati, de elméleti nehézséget is magában rejt, ami egy morális tanulási-szocializációs kérdésként fogalmazható meg: hogyan lehetséges a prekonvencionális moralitás keretei között konvencionális moralitást teremteni? Korábbi munkáimban erre a kérdésre kerestem elméleti megoldást (Sík 2009b). A kapott elméleti keret körvonalazza a probléma empirikus vizsgálatának szempontjait, és kijelöli további empirikus kutatások tárgyát.

## Irodalom

- Angelusz R.–Tardos R. (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In (uő. szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Arato, A.–Cohen, J. L. (1992): *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás – Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* 2004/1.
- Felkai G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.

- Felkai G. (1997): Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodáson. *Szociológiai Figyelő*, 3.
- Füstös L.–Szakolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 3.
- Gábor R. I.–Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: KJK.
- Habermas, J. (1987): *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. McCarthy, T. (ford.). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1991): Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság*, 2.
- Habermas, J. (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2001): *A kommunikatív etika*. Felkai G. (ford.). Budapest: Új Mandátum.
- Hankiss E.–Füstös L.–Manchin R.–Szakolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss E. (1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1986): *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK.
- Hankiss E. (2009): *Csapdák és egerek*. Budapest: Manager Könyvkiadó.
- Karácsony G. (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Keller T.–Sik E. (2009): *A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata*. In: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html>
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Budapest: KJK.
- Kuczai T. (2000): *Kisvállalkozások és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Kuti É. (2008): Stratégiai cselekvésen innen, illúziókon túl. *Civil Szemle*, 4.
- Losonczi Á. (2005): *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Némedi Dénes (1990): Mit kezdünk Habermasszal? *Replika*, 1.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Papp Zs. (1987): A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. In Csepeli Gy.–Papp Zs.–Pokol B. (szerk.): *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat.
- Parsons, T.–Shils, E. (1951): *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Péterfi F. (2009): Érdekképviselés, érdekvédelem, hatalomkontroll – mi végre? *Civil Szemle*, 1–2.
- Sik D. (2008): A kommunikatív cselekvés koordinációja. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Sik D. (2009a): Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. In Némedi D.–Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2008*. Budapest: ELTE-TÁTK.

- Sik D. (2009b): *A cselekvéskoordináció koordinációja – Egy kritikai-fenomenológiai szocializáció- és állampolgári szocializáció-elmélet vázlata*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE-TÁTK.
- Sik D. (2009c): *A cselekvéskoordináció koordinációjának fenomenológiája. Filozófiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Szabó I. (2000): *A pártállam gyermekei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szabó I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó M. (1994): *A társadalmi mozgalmak szerepe a demokratikus politikai rendszer intézményesedésének folyamatában Magyarországon. Szociológiai Szemle*, 3.
- Szalai E. (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Tallár F. (1994): *Sztálinizmus és reszakralizáció*. In uő: *Korlátozott szépség: a kommunikatív racionalitás elméletéhez*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Tóka G. (2005): *A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban*. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. In: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html>
- Varga Károly (2003): *Értékek fénykörében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vedres B. (1998): *A piaci átmenet elmélettörténete. Szociológiai Szemle*, 3.

## A transformation of action coordination? Understanding the transition from a critical perspective

**ABSTRACT:** The essay is aimed at reinterpreting the process of Hungarian transition from the perspective of the HABERMASian social theory. According to HABERMAS' theory the fundamental level of the analysis of social phenomena is the critical reflection on action coordination mechanisms. Therefore the transition is analyzed from this perspective, on the level of action coordination. The characteristics of action coordination in the state socialism are reconstructed according to Elemér HANKISS' observations on "negative modernization", "second society" and "hybrid society". In these different phases of state socialism public action coordination mechanisms were continuously distorted by the ideological power of the ruling state party (even if the form and measure of the distortion changed over the time), which obstructed the differentiation of autonomous systems. After the transition the source of distortion was gone, so the question arises whether a transformation of action coordination has occurred or not. In the second part of the essay four scenarios of social change are introduced in order to evaluate the transformation of action coordination by reinterpreting relevant empirical researches.

**KEYWORDS:** Hungarian transition, action coordination, HABERMAS